NIEUWSBRIEF
Bouwhistorie

Nr. 66
JUNI 2019

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nieuwsbrief Bouwhistorie
nr. 66 juni 2019

ISSN 1872-602X

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via henk.jansen@utrecht.nl. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 25,00, over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres)wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Stichting Bouwhistorie Nederland
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
Telefoon: 0613033264 (Henk Jansen)
www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Bestuur
mr. J. C. (Koos) de Looff (voorzitter)
drs. H.P. (Henk) Jansen (secretaris)
drs. B. (Birgit) Dukers
M.W. (Maarten) Enderman
drs. A.K. (Agnes) Hemmes
drs. E. (Edwin) Orsel
drs. J.W. (John) Veerman

Adviseurs
prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries
drs. K. (Karel) Emmens
drs. J.M.H. (Jean) Penders
drs. K. (Koos) Steehouwer

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

Inhoud

Van de redactie 3

Vacature 4

Van het bestuur 5

Bouwhistorisch Platform:
20 februari 2019

Frank Strolenberg: 7
Kerk als kans

Henk Jansen: 8
Utrechtse visie religieus erfgoed

Karel Emmens: 9
De St.-Catharinakathedraal in Utrecht

Guido Steenmeijer: 12
De Antonius van Paduakerk in Utrecht

Verslag Studiedag RCE en KNOB
14 december 2018
100 jaar engagement in de erfgoedzorg 15

Natuursteen:
congressen, publicaties en oproep 23

Artikelen

Edwin Orsel 27
Kantrechten met kapotte bijl

Maarten Enderman 33
Houterig vertoon.
Representatie en samengestelde balklagen in de Bossche woonhuizen in de vijftiende en zestiende eeuw

Ben Kooij: 40
De meest gastvrije Tilburger

Bouwfragmenten en brokstukken

Jeroen Krijnen: 43
Stoken met turf - de historische wandisolatie van een houten huis

Karel Emmens: 45
Genummerd stucwerk uit de late achttiende eeuw

Eva Osinga: 48
Marmeren zeskanten

Boekrecensies

Mariël Urbanus: 49
C.P. Krabbe et al.; **Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw.**

Ad van Drunen: 51
J. Kreek en H. Slechte; **Het oudste huis van Nederland, 900 jaar proosdij in Deventer.**

Gabri van Tussenbroek: 55
W. Dörfler et al.; **Historische Hausforschung im Archiv.**

Korstmossen en muurbloempjes 58

Van de redactie

Op 26 april werd Elisabeth Stades-Vischer door Z.M. de Koning benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau voor haar culturele activiteiten als vrijwilliger. Het bestuur van de SBN en de redactie van de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* hebben de aanvraag hiervoor van harte ondersteund, dit vanwege haar vele, langdurige en belangrijke werkzaamheden als langstzittend redactielid van de *Nieuwsbrief*.
De rest van de redactie feliciteert Elisabeth van harte met deze onderscheiding!

Vacature

Na meer dan tien jaar de SBN als secretaris te hebben gesteund, heeft Henk Jansen aangegeven deze functie over te willen dragen. De SBN is daarom op korte termijn op zoek naar een nieuwe

SECRETARIS

Het bestuur vergadert gemiddeld acht keer per jaar in Utrecht. Als secretaris ben je, in overleg met de voorzitter, verantwoordelijk voor het vaststellen van de agenda en zorg je voor de verslaglegging van de vergadering.
Daarnaast onderhoud je contact met de donateurs en houd je de donateurslijst bij.

Maar minstens zo belangrijk is dat je meedenkt over de koers van de SBN en mede bepaalt hoe de doelstellingen gerealiseerd kunnen worden. Wil jij je actief inzetten voor de bouwhistorie en de toekomst daarvan, neem dan contact op met:

Koos de Looff (voorzitter) 0418-515228 of koosdelooff@kpnplanet.nl

Maarten Enderman (penningmeester) 06 18537587 of mwenderman@ziggo.nl

Van het bestuur

Voor het onderdeel actualiteiten vanuit het bestuur in de Nieuwsbrief dit keer aandacht voor de richtlijnen bouwhistorie, de activiteiten zoals de platforms en studiedagen en een bestuurswisseling. Maar ook voor een heuse onderscheiding.

Zoals al bleek bij het bouwhistorisch platform in september 2018 zijn de richtlijnen bouwhistorie onderwerp van discussie. In de Vorige Nieuwsbrief is hier al uitgebreid aandacht aan besteed. Moeten de richtlijnen worden aangepast en zo ja hoe? Moet ze verbreed worden tot cultuurhistorie? Wie zijn er dan bij betrokken en hoe richten we het proces in? De SBN, RCE, BNB, het Rijksvastgoedbedrijf en het Convent van gemeentelijke bouwhistorici zijn de spelers op dit veld. Op dit moment vindt over deze vragen overleg plaats. Uitgangspunt voor de SBN is een eigen Visiedocument voor vernieuwing. In de discussie wordt ook een algemene kwaliteitsverbetering betrokken. Het bestuur houdt u graag op de hoogte van de uitkomsten van de discussie, in de Nieuwsbrief en op de platforms.

De datum voor de donateursdag in 2019 is evenals de bestemming op dit moment nog niet bekend, we zijn van plan de dag in september of oktober te houden. Wel wijzen we u graag op de bouwhistorische platforms op 19 juni (met een grote variatie aan onderwerpen) en 18 september. De studiedag samen met RCE is dit keer op 13 december. Aan het programma van deze dag wordt nog gewerkt. We verzoeken u de deze data alvast in de agenda te zetten.

Verheugend nieuws is dat het redactielid van de Nieuwsbrief Elisabeth Stades-Visscher een onderscheiding heeft mogen ontvangen: zij werd op 26 april benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau. De redactie besteedt zelf ook aandacht aan dit bijzondere feit. Ook namens het bestuur de hartelijke felicitaties aan Elisabeth!

Wat het bestuur zelf betreft: John Veerman vertrekt na vele jaren als bestuurslid. Hij heeft zich met alle aspecten van het bestuurswerk bezighouden, van de donateursdagen – met name die in Breda – tot en met het opstellen van het huidige beleidsplan. En hij heeft zich vooral ook ingezet voor de website, van veel inhoud tot en met de technische kant van ons digitale medium. We bedanken John voor al zijn werk in de afgelopen jaren.
Het bestuur is verheugd dat snel een opvolger is gevonden: Patrick Bosman is het nieuwe bestuurslid.
Hij werkt sinds enkele jaren voor monumentenzorg in Den Haag en is ook de verbinding tussen redactie en bestuur. Het bestuur gaat op zoek naar een nieuwe secretaris, als opvolger van ondergetekende. In de Nieuwbrief vindt u een oproep.

Tot slot: voor het innen van de jaarlijkse bijdragen van de donateurs van de SBN is door de penningmeester actie ondernomen en deels was dat een inhaalslag. Voortaan ontvangt u weer gewoon jaarlijks het verzoek voor de bijdrage.

Graag tot bij een van de volgende activiteiten van de SBN!

Henk Jansen, secretaris

Kerk als kans

Frank Strolenberg, RCE (programmaleider Toekomst Religieus Erfgoed)

Tijdens deze lezing vertelde Frank Strolenberg, programmaleider Toekomst Religieus Erfgoed, over het instrument kerkenvisie. De spreker begon zijn lezing met een kleine enquête die werd uitgevoerd via de smartphones van de aanwezigen in de zaal. Uit de antwoorden op de tien gestelde vragen ontstond een beeld dat de aanwezigen hadden van de betekenis van kerkgebouwen en over knelpunten en kansen van een kerkenvisie.
Hierna werd meer verteld over de noodzaak tot het begeleiden van de verandering die optreedt bij het gebruik van de kerkgebouwen in Nederland. Van de meer dan 6000 kerken zal in de komende jaren naar schatting van de kerken zelf zo'n 30 tot 80 procent zijn religieuze functie verliezen. Er zullen 1800 tot zelfs 4800 van de 6000 kerkgebouwen en 115 van de 130 kloosters in Nederland moeten sluiten. Dit past volgens de spreker bij het beeld dat kerkgebouwen altijd aan verandering onderhevig zijn. Kerkgebouwen weerspiegelen de ontwikkeling in de geloofsbeleving. Als voorbeelden noemde de spreker de gevolgen van de Beeldenstorm, die tijdens de Reformatie plaatsvond; de vele in rap gebouwde (neogotische) katholieke kerken aan het eind van de negentiende eeuw; de sloop van kerken als gevolg van de secularisatie vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw en het ontstaan van nieuwe vormen van verbinding en spiritualiteit. Ook de bouw van gereformeerde megakerken, de zogenaamde 'refodomes', laat zien dat geloofsbeleving voortdurend in ontwikkeling is en dat gebouwen die bewegingen volgen.
Sinds 2008, 'het jaar van het Religieus Erfgoed', is religieus erfgoed op de kaart gezet. Het instrument kerkenvisie bouwt voort op de eerdere samenwerkingsagenda Toekomst Religieus Erfgoed (2014-2016). De minister van OCW stelt tot en met 2021 13,5 miljoen euro beschikbaar ten behoeve van het voorkomen van leegstand van het religieus erfgoed. Het Programma Toekomst Religieus erfgoed (2019-2021) bestaat uit het op lokaal niveau opstellen van integrale kerken-

Frank Strolenberg, Dirk de Vries en Henk Jansen.
(foto J.A. Nipius)

visies; het opzetten van een ondersteunende kennisinfrastructuur; draagvlakbevordering voor kerkgebouwen; het bevorderen van toegankelijkheid van kerkgebouwen en het steunen van verduurzaming van kerkgebouwen.
Voor gemeentebesturen worden provinciale bijeenkomsten georganiseerd om deze besturen te stimuleren tot het ontwikkelen van een lokale kerkenvisie samen met de kerkeigenaren, burgers en erfgoedpartijen. Daarbij kan per kerkgebouw in een gemeente in kaart worden gebracht wat toekomstige functies kunnen zijn, maar het is minstens zo belangrijk om met elkaar goede werkafspraken te maken over hoe om te gaan met actuele ontwikkelingen rondom kerkgebouwen.
Volgens de spreker draait het bij het instrument Kerkenvisie in de kern dan ook om het aangaan van een dialoog tussen gemeente, kerkeigenaren, erfgoedorganisaties en burgerorganisaties over de toekomst van alle kerkgebouwen in een gemeente. Het doel is om vanuit het gesprek gezamenlijke en gedragen strategische keuzes te maken over het totale kerkenbestand.
Met verschillende recente voorbeelden werd tenslotte getoond dat er veel nieuwe functies in een kerk kunnen worden ingepast: een horecafunctie door een kerk te verbouwen tot restaurant of hotel; een maatschappelijke functie in de vorm van een bibliotheek of museum. Maar ook is er ruimte voor blijvend gebruik als gebedshuis van verschillende godsdiensten. In het geval de betreffende kerk een rijksmonument betreft, geldt volgens de spreker: ‘niets mag; “alles” kan’. Het gaat er echter altijd om ‘waarom’ en ‘hoe’ je iets doet en dat je de dialoog aangaat met elkaar.

RH

Utrechtse visie religieus erfgoed

Henk Jansen, beleidsadviseur erfgoed gemeente Utrecht

Hoe er in Utrecht met religieus erfgoed omgegaan wordt vertelde Hank Jansen, die als beleidsmedewerker erfgoed aan deze gemeente verbonden is en heeft bijgedragen aan het opstellen van deze visie. De aanleiding was de vraag naar een visie in de gemeenteraad in 2015. Dit heeft geresulteerd in een nota, vastgesteld in september 2017. De visie omvat enkel de 58 monumentale kerkgebouwen, rijks- of gemeentelijk monument, en niet het totaal van de circa 130 kerkgebouwen die de gemeente nog rijk is. Kerkgebouwen die hun functie hebben verloren -zoals herbestemde kloosters- deden niet mee, of het moet gaan om bijvoorbeeld de vijftiende-eeuwse kapel van het St.-Ursulaklooster die in 1743 tot Lutherse kerk bestemd werd. Van de kerken hadden 43 nog hun religieuze functie, 23 meerdere functies, 7 een nieuw ander gebruik en 3 een ander religieus gebruik.

Het schip met zicht op het altaar van de St.-Gertrudiskerk in Utrecht uit 1924. *(foto Ronald Stenvert)*

Voor de visie werden vier speerpunten geformuleerd: exploitatie, toeristisch potentieel, profielen voor herontwikkeling en de rol van de gemeente. Bij de exploitatie ging aandacht uit naar inkomsten voor de kerk uit verhuur en toerisme en uitgaven zoals energiekosten. Belangrijk was het formuleren van kernwaarden bij het eventueel herbestemmen van de kerkgebouwen in de vorm van een herbestemmingsprofiel. Daarbij werd het van belang geacht om de kernwaarden te benoemen op het gebied van cultuurhistorie, architectuur-, bouw- en kunsthistorie, alsmede de waarde van het ensemble in zijn stedenbouwkundige context. Op basis hiervan wordt de mogelijke transformatieruimte geformuleerd in de vorm van profielen. Voor het opstellen van deze herbestemmingsprofielen zijn sinds begin 2018 opdrachten gegeven aan bureaus voor bouwhistorisch onderzoek naar acht kerkgebouwen. Een voorbeeld daarvan is de R.K. St.-Gertrudiskerk uit 1924 naar plannen van G. te Riele Wzn. Het gaat hier om een traditionele parochiekerk met pastorie, die wat verborgen in het bouwblok ligt. De kerk heeft een compacte uiterlijke vorm, maar met een imponerende ruimtewerking als brede 'Christocentrische' kerk met gewelven in schoon metselwerk. In de meer ondergeschikte zijbeuken zou mogelijk transformatieruimte te vinden zijn. Bij de iets oudere R.K. St.-Josephkerk uit 1901 naar plannen van G.A. Ebbers gaat het juist nog om een sterk op het altaar gerichte, langgerekte pseudobasilicale kerk met een axiale werking en een dominant interieurensemble. Hier zou mogelijk inkorten van het schip aan de achterzijde een optie zijn. Om in voetbaltermen te spreken is bij de St. Gertrudis enige ruimte op de flanken en bij de St. Joseph in de diepte.

Het schip met zicht op het altaar van de St.-Josephkerk in Utrecht uit 1901.
(foto Ronald Stenvert)

De rol van de gemeente in deze visie tenslotte is het inzetten op het continueren van het gebruik, indien nodig het begeleiden van herbestemming, maar geen sloop toestaan of het wegnemen van de beschermde status.

RS

De St.-Catharinakathedraal in Utrecht

Karel Emmens, bouwhistoricus

Na twee lezingen over de beleidskant, volgt een meer inhoudelijke lezing van Karel Emmens over de Catharinakerk in Utrecht. De kerk werd in de eerste helft van de zestiende eeuw gebouwd als kloosterkerk van de karmelieten en in de negentiende eeuw verheven tot kathedraal. Een samenvatting van dit bouwhistorisch onderzoek door Emmens in opdracht van de gemeente Utrecht,

Interieur van de St.-Catharina-kathedraal in Utrecht
(foto K. Emmens)

waarbij hij bij het archiefonderzoek steun kreeg van Ester Vink, zal komend jaar in een boek verschijnen.

De huidige Catharinakerk is een laatgotische kruisbasiliek. Met de eerste bouwfase, de bouw van het koor, zal rond 1500 zijn begonnen. De kap van het koor en transept zijn dendrochronologisch gedateerd op 1518/1519. Bijzonderheden in de kap van het koor zijn een standvinkconstructie vanwege de aanzienlijke breedte van de grote daken en sporen van een voormalige houten westgevel op het vijfde spant, terwijl het koor zes traveeën lang is. In het koor is in de gewelven een opschrift te lezen: in 1524 is de overwelving geslagen. Dat sluit naadloos op de dendrodatering aan.
Het oorspronkelijk muurverband van het koordak is tijdens de restauratie van de jaren zestig van de twintigste eeuw vervangen door beton, maar de kapconstructie met sporen en spanten is nog origineel en de telmerken zijn goed te herkennen.
Tussen het koor en transept zijn geen bouwnaden te herkennen wegens latere herstelwerkzaamheden, maar in de eerste bouwfase kan wel onderscheid gemaakt worden tussen de bouw van het koor en vervolgens het transept. De gewelven van het transept werden kort na 1526 geslagen.
De tweede bouwfase betrof het schip. Het kloostercomplex kwam in 1529 in bezit van de johannieters, die de bouw van de kerk voortzetten volgens het plan van de karmelieten. In de zuidelijke muur zijn de bouwsporen moeilijk af te lezen door de twintigste-eeuwse restauraties, maar aan de noordkant is een bouwnaad te herkennen tussen transept en schip. Het schip heeft de vorm van een kruisbasiliek met schijntriforium en zijkapellen tussen inwendige steunberen. Dat laatste is in Utrecht ook te zien in de Buurkerk.
De kapitelen in het schip lijken origineel en zijn lastig te dateren, ze zijn op een grove manier gehakt in de trant van de Brabantse handelsgotiek in harde ‘lydische’ steen.
Het dak van de zijbeuken heeft luchtboogstoelen en luchtbogen. De enorme kapconstructie op het middenschip is grotendeels origineel en lijkt op de kapconstructie van het koor. De kappen van

de zijbeuken zijn in de jaren zestig vervangen. De tweede bouwfase eindigde in 1550, zoals bleek uit een gevelsteen, met de bouw van een westgevel met sierlijke vormen. De huidige vieringtoren is negentiende-eeuws, maar rond 1600 werd de kerk ook al afgebeeld met een vieringtoren.

Na de Reformatie werd de kerk protestants, na onder meer tijdelijk dienst te hebben gedaan als smederij. Plattegronden en tekeningen van Saenredam uit de zeventiende eeuw geven een goed beeld van de situatie in die tijd en laten geen twijfel over de indeling.
In 1838 stortte de noordwestelijke vieringpijler in door een storm. De schade werd in 1840-1841 hersteld. Er werd meer hersteld, want in 1840 kwam de kerk weer in handen van de rooms-katholieke gemeenschap. De vieringtoren, waarvan al een tweede versie was verdwenen, werd weer opgebouwd. Kort daarna, in 1853, werd de kerk gepromoveerd tot kathedraal en rond 1860 werd begonnen met een nieuwe ingrijpende bouwfase. Er werden nieuwe ruimtes aangebouwd aan de noordoostkant, zoals kapittelzaal en sacristie. Het interieur kreeg een nieuwe kleurrijke neogotische afwerking gebaseerd op dertiende-eeuwse Franse gotiek en veelal door Mengelberg gemaakte meubelen zoals de bisschopstroon.
Omdat de kathedraal ook herkenbaar moest zijn vanaf de straatkant werd het schip in 1900 met één travee naar het westen toe uitgebreid. De nieuwe gevel is een kopie van de oorspronkelijke gevel, maar dan uitgebreid met een toren waarvan de spits lijkt op die van het zestiende-eeuwse stadhuis in Kampen.
In de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de Catharinakerk grondig gerestaureerd.

Het schijntriforium werd vernieuwd, er kwamen nieuwe daken op de zijbeuken en kapellen en het interieur werd ontdaan van veel neogotische details en teruggebracht in de sfeer van de tekeningen van Saendredam.

Na deze bouwgeschiedenis in vogelvlucht gaat Emmens nog kort in op de waardenstelling en het herbestemmingsprofiel van de kerk, waarbij van belang is hoe het gebouw en de inventaris gegroeid zijn. De kerk heeft in zijn geheel hoge

De kapconstructie van het koor van de St. Catharina-kathedraal in Utrecht
(foto K. Emmens)

De Antonius van Paduakerk aan de Kanaalstraat in Utrecht.
(foto De Fabryck*)*

monumentwaarden, maar op detailniveau kon iets meer onderscheid gemaakt worden. Zo hebben de recent (aan)gebouwde of gerestaureerde onderdelen zoals de daken van de zijbeuken indifferente monumentwaarden.
Een lastige klus bleek het opstellen van de kernwaarden en het herbestemmingsprofiel. Met deze extra toevoeging aan het bouw- en cultuurhistorisch onderzoek lijkt het alsof de onderzoeker ook al op de stoel van de ontwerper gaat zitten. Om voor zichzelf daarover ideeën te vormen en inspiratie op te doen, heeft Emmens een reeks geslaagde en minder geslaagde voorbeelden van herbestemde kerken verzameld, die hij liet zien. Zijn conclusie was dat het zeer specifieke karakter van de kerk en de hoge monumentwaarden maar op enkele punten mogelijkheden bieden voor aanpassingen. Nu blijkt een week na deze lezing dat er voorlopig geen sprake is van herbestemming van de kerk; die blijft behouden als kathedraal.

AS

De Antonius van Paduakerk in Utrecht

Guido Steenmeijer, *De Fabryck*, Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek

De laatste lezing van het platform betrof een tweede casus van een kerk in Utrecht, maar in dit geval een veel jongere kerk dan de Catharinakathedraal: de Antonius van Paduakerk uit 1902. Deze parochiekerk werd gebouwd in de destijds nieuwe Utrechtse wijk Lombok. Het perceel van de kerk was al eind negentiende eeuw aangekocht, toen de wijk nog gebouwd moest worden. De locatie van het perceel lag aan de toekomstige hoofdstraat van Lombok (tegenwoordig de Kanaalstraat) waardoor de kerk duidelijk zichtbaar zou zijn in de as van de straat. De Antonius van Paduakerk werd de kern van een katholiek ensemble van gebouwen in de wijk, omringd door een pastorie, een parochiehuis, een klooster, een meisjes- en een jongensschool. Alle gebouwen van het katholieke ensemble hebben inmiddels hun oorspronkelijke functie verloren en zijn op de kerk na herbestemd. De kerk is ontwijd maar is nog wel in gebruik voor de gemeenschap. *De Fabryck*, Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek bestaande uit Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer, is door de gemeente Utrecht gevraagd om een cultuurhistorische waardenstelling voor de rijksmonumentale kerk op te stellen met het oog op de toekomstige herontwikkeling.
Het ontwerp van de kerk van architecten Jan Stuyt en Joseph Cuypers dateert uit 1902 en was in eerste instantie te ambitieus voor de mid-

delen van de parochie. Slechts een deel van het ontwerp kon in 1902 worden uitgevoerd. De parochie bloeide echter op en de kerk kon alsnog worden uitgebreid conform het oorspronkelijke ontwerp: in 1914 werd de grote sacristie gebouwd en in 1924 de halfronde apsis aan het koor waarbij tevens de toren kon worden voltooid. De kerk was met haar voorzijde en voorplein gericht op de Kanaalstraat. Hierdoor waren de hoge, imposante voorgevel en de toren goed zichtbaar vanaf die straat, met name uit de richting van het stadscentrum. Deze situering had tot gevolg dat het koor van de kerk naar het zuidwesten was gericht en niet naar het oosten zoals gebruikelijk is. De stedenbouwkundige context van het gebouw woog bij het ontwerp en de ligging van de kerk dus zwaarder dan het theologische aspect.
De Antonius van Paduakerk heeft na de voltooiing van het ontwerp in 1924 nog enkele veranderingen ondergaan. Vanaf de jaren dertig zijn enkele utilitaire aanbouwen tegen de kerk geplaatst. Deze waren in uitvoering en ontwerp van mindere kwaliteit dan het hoofdgebouw. In de jaren zeventig werd een belangrijke aanpassingen gedaan aan het koorpodium, waarbij het altaar in de viering werd geplaatst. Het kwam hiermee dichter bij de gemeenschap te staan.
In de waardering van het kerkgebouw is de oorspronkelijke opzet van de kerk hoog gewaardeerd. Dit geldt zowel voor de bouwfase uit 1902 als voor de toevoegingen uit 1914 en 1924: zij maakten onderdeel uit van de eerste plannen van Stuyt en Cuypers. De laagste waardering geldt voor de toevoegingen aan de kerk vanaf de jaren dertig en verplaatsing van het altaar. Deze wijzigingen doen afbreuk aan het oorspronkelijke concept. Positief gewaardeerd is de verplaatsing van het Antoniusaltaar om het aantal biechtstoelen te vergroten. Deze verplaatsing vond negentig jaar geleden plaats en is zorgvuldig uitgevoerd.

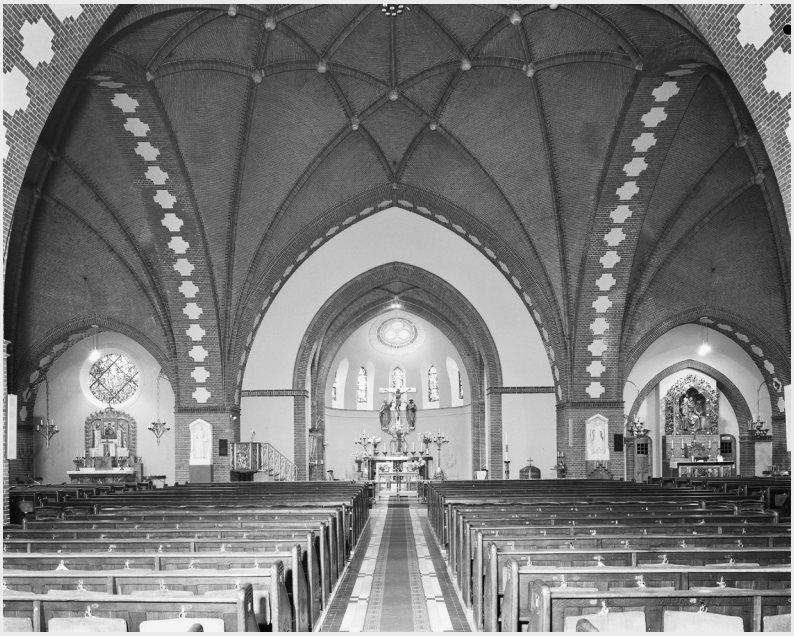

Het interieur van de kerk in 1970. *(foto RCE)*

Aan *De Fabryck* was niet enkel gevraagd om een waardenstelling van de kerk, maar ook om een herbestemmingsprofiel gebaseerd op de cultuurhistorische waarden van het gebouw. Steenmeijer legde uit dat *De Fabryck* dit heeft opgevat als een verdieping van de hoogste waarden van de kerk. Op basis van de hoge bouwhistorische waarden heeft *De Fabryck* drie kernwaarden van het gebouw geformuleerd en aan iedere kernwaarde uitgangspunten voor herontwikkeling gekoppeld.
De eerste twee kernwaarden betreffen het exterieur van de kerk: ‘De kerk heeft een eenduidige, robuuste vorm – Grieks kruis met halfronde

apsis – die ook de kappen kenmerkt, die zorgt voor herkenbaarheid en ‘monumentaliteit’’ (1) en ‘De gevels zijn relatief gesloten, vooral in de onderzone, ten behoeve van de concentratie op de binnenwereld’ (2). Het uitgangspunt voor herontwikkeling bij de eerste kernwaarde is dat het belangrijk is om te voorkomen dat de herkenbare hoofdvorm van de kerk, en met name het front aan de weg, uit 1902 wordt aangepast. Het ontwerp van de kerk draait immers om het beeld van het gebouw vanuit de Kanaalstraat. Wanneer kleinschalige uitbreiding nodig is, kan dit ter plaatse van de secundaire uitbouwen van de kerk (de ketelruimte en het portaal uit de jaren dertig en vijftig). Ook is er een verbouwde Mariakapel naast de apsis waar ontwikkeling mogelijk is. Uitgangspunt voor kernwaarde 2 is dat ontwikkeling in de onderzone van de kerk kan plaatsvinden ter plaatse van de uitgebouwde biechtstoelen van de transepten. Dit om de overige gevels zo gesloten mogelijk te houden.
Kernwaarde 3 is van toepassing op het interieur: ‘Zeer karakteristiek voor het interieur is het ontbreken van zijbeuken, waardoor er sprake is van een grote openheid en ruimtelijke samenhang tussen het schip en de transeptarmen. Door het ontbreken van steunpunten is het koor vanuit alle hoeken van de kerk zichtbaar.’ Voor herontwikkeling kan het echter wenselijk zijn om inbouwen te creëren. Uitgangspunt hierbij is dat deze onder het niveau van de glas-in-lood vensters blijven, zodat de kenmerkende, ruimtelijke openheid van de kerk behouden blijft en het zicht op de zorgvuldig ontworpen netgewelven onbelemmerd blijft.
De vraag om niet alleen een cultuurhistorische waardenstelling maar ook kernwaarden voor herontwikkeling op te stellen, dwingt je volgens Steenmeijer om verder na te denken over de essentie van een gebouw: waar gaat het nu echt om? De Antonius van Paduakerk heeft de komende tien jaar nog een gemeenschapsfunctie. Daarna gaat een ontwikkelaar met het gebouw aan de slag en zullen de opgestelde kernwaarden van het gebouw weer op tafel komen.

MU

Verslag Studiedag RCE en KNOB 14 december 2018
100 jaar engagement in de erfgoedzorg

Op vrijdag 14 december 2018 organiseerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed haar jaarlijkse studiedag, dit jaar in samenwerking met de KNOB. De SBN speelde dit jaar slechts een bescheiden rol en de bouwhistorie was bijzaak. Dirk de Vries vormde de liaison, niet in de laatste plaats als voorzitter van de Stichting mr. dr. J.C. Overvoorde, in het Belang der Monumentenzorg. Aanleiding voor deze studiedag was de oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorloper van de RCE, honderd jaar geleden. Rond dezelfde tijd en net daarvoor

Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1926 met als derde van links Frans Vermeulen, in het midden staand Jan Kalf en als tweede van rechts Murk Ozinga.
(foto RCE)

waren verschillende particuliere organisaties opgericht die zich eveneens gingen inzetten voor het behoud van erfgoed. Hieronder waren de Nederlandse Oudheidkundige Bond (1899, later KNOB), de Bond Heemschut (1911) en Vereniging Hendrick de Keyser (1918). Op de studiedag werd aandacht besteed aan de pioniers die zich vanaf het eerste uur in hadden gezet voor de erfgoedzorg, maar ook voor het behoud van musea en archieven. Bijzondere aandacht werd besteed aan J.C. Overvoorde (1865-1930), één van de oprichters van de Nederlandse Oudheidkundige Bond. Tevens was hij nauw betrokken bij het opstellen van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van de oude bouwwerken* uit 1917. De biografie over Overvoorde, "*Als het maar tot iets leidt…*", werd tijdens de studiedag gepresenteerd.

De eerste lezing van de dag, gegeven door Koen Ottenheym, hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht, ging over Jan Kalf (1873-1954), de eerste directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, en de vroege samenwerking tussen universiteiten en de monumentenzorg. Kalf schreef in 1914 in *De Gids* een recensie over de *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* (1912) van A.W. Weissman (1858-1923), die samen met Kalf en Overvoorde betrokken was bij de vroegste monumentenzorg in Nederland. Kalf beschreef in zijn recensie wat hij miste in het werk van Weissman en stelde zo als het ware een wensenlijstje op van onderwerpen waar naar zijn inzien nog onderzoek naar gedaan moest worden. Kalfs invloed is duidelijk terug te vinden in de werken van zijn collega's bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg: Frans Vermeulen (1883-1961), Murk Ozinga (1902-1968) en later ook Engelbert ter Kuile (1900-1988). Vermeulen schreef tussen 1928 en 1941 het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* waarin hij ruim aandacht besteedde aan de politieke context waarin gebouwen tot stand waren gekomen, een belangrijk aspect dat Kalf miste in het eerdere werk van Weissman. Ozinga, later hoogleraar bouwkunst aan de Universiteit Utrecht, promoveerde in 1929 op de protestantse kerkenbouw in Nederland en deed onderzoek naar Daniël Marot en de architectuur in Nederland in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Dit waren twee onderwerpen waarvan Kalf in zijn recensie had aangegeven dat er nog te weinig aandacht voor was. Ter Kuile ten slotte, werkzaam aan de TU Delft, was in 1948 en 1957 één van de drie auteurs van *1000 jaar bouwen in Nederland*. Dit werk was deels ingedeeld per regio's en thema's en niet strikt in chronologische volgorde zoals het werk van Weissman waar Kalf grote moeite mee had. De recensie van Kalf uit 1914 was daarmee als het ware een blauwdruk voor architectuurhistorisch onderzoek in de generaties na hem. Door de posities van Kalfs leerlingen aan universiteiten werden zijn ideeën doorgegeven aan de toekomstige architectuurhistorici en bouwkundigen.

Marieke Kuipers (RCE/ TU Delft) sprak in de tweede presentatie over internationale zorg voor het erfgoed in de afgelopen 100 jaar en de rol van Nederland hierin. Hoewel Nederland geen oorlogsschade had geleden tijdens de Eerste Wereldoorlog, zorgde de grote schade in België en met name Ieper er wel voor dat men ook in Nederland ging nadenken over de bescherming van erfgoed

in oorlogstijd. De Nederlandse Oudheidkundige Bond publiceerde in 1918, lang voordat Nederland officiële monumenten kreeg, een brochure over de zorg voor monumenten en kunstschatten in oorlogstijd. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw werden op meerdere congressen in Europa afspraken gemaakt over de bescherming van kunstwerken in oorlogstijd, waarbij ook Nederlandse vertegenwoordigers aanwezig waren. Het duurde echter tot na de Tweede Wereldoorlog dat tijdens de derde Haagse Conventie in 1954 het *Blue Shield* door Unesco in het leven werd geroepen. Aan de hand van verwoeste binnensteden vertelde Kuipers hoe in Europa werd omgegaan met het herstel, maar ook met de modernisering van steden na de oorlog. Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw volgden internationale afspraken voor de omgang met erfgoed en werden ook de eerste *World Heritage Sites* aangewezen. Kuipers eindigde haar lezing met hoe Nederland tegenwoordig actief vanuit de Rijksdienst samenwerking opzoekt met landen waar wij gedeeld erfgoed hebben, waaronder in Indonesië, Rusland en Zuid-Afrika.

Wim Denslagen (RCE/ Universiteit Utrecht) besprak in zijn lezing *Een besef van ruimte en tijd in de zorg voor het erfgoed* het feit dat in de monumentenzorg eigenlijk enkel aandacht is voor dat wat wij hebben overgehouden, terwijl er weinig tot geen aandacht is voor de bouwwerken die verdwenen zijn. Nederland kende vele voorbeelden van indrukwekkende gebouwen die in de loop der eeuwen zijn verdwenen, waaronder de Mariakerk in Utrecht, de Beurs van Hendrick de Keyser en het Paleis voor de Volksvlijt in Amsterdam. Gebouwen die in hun tijd een belangrijke

Het Paleis voor de Volksvlijt, verdwenen erfgoed in Nederland.
(foto RCE)

invloed hebben uitgeoefend. Er bestaan geen recente inventarisaties waaruit blijkt welk belangrijk erfgoed we in de afgelopen eeuwen zijn kwijtgeraakt. Dit werd door Denslagen betreurd omdat na één tot twee generaties deze gebouwen volledig uit het collectieve geheugen verdwenen zijn. Hij pleitte daarom voor meer aandacht voor het verdwenen erfgoed.

Erik Schmitz, conservator van het Stadsarchief Amsterdam, vertelde in zijn lezing *Het erfgoed afgebeeld. Van Springer tot Breitner in Amsterdam* over de verschillende wijzen waarop erfgoed in de schilderkunst kon worden verbeeld. Amsterdam was midden negentiende eeuw de meest afgebeelde stad van Europa, na Venetië. Cornelis Springer (1817-1891) schilderde een romantisch beeld van de stad in de Gouden Eeuw. Voor zijn

De Dam door George Hendrik Breitner (1901). *(Rijksmuseum)*

historiserende schilderijen deed Springer evenwel onderzoek naar oude prenten en beeldde hij de mensen op straat af in passende historische kledij. Tegelijkertijd schilderde hij ook Amsterdam in zijn eigen tijd en schuwde hij niet om daarbij fabrieken en bouwputten vast te leggen. George Hendrik Breitner (1857-1923), afkomstig uit Den Haag, was juist in staat om gebouwen die hij niet vond passen weg te laten. Hij verving dan een gebouw door een pand verderop in de straat dat hij beter vond staan. Hij wilde de sfeer van Amsterdam vastleggen en selecteerde zelf wat daar volgens hem bij hoorde. Op de schilderijen van beide schilders, en ook die van andere Amsterdamse schilders uit de negentiende eeuw, is niet enkel het gebouwde erfgoed van de stad afgebeeld, maar ook het gevoel dat de stad oproept. Die sfeer van de stad die de schilders daarmee wilden vatten weerspiegelt iets van het immateriële erfgoed.

In de middag sprak Dirk de Vries (RCE/ Universiteit Leiden) over Samuel Muller Fz. (1848-1922), gemeentearchivaris en rijksarchivaris van Utrecht. Muller werkte in het gebouw waar tegenwoordig de Universiteitsbibliotheek Binnenstad van de Universiteit Utrecht is gevestigd. Muller deed naast zijn werkzaamheden als archivaris historisch onderzoek naar de oude huizen van de stad, waarbij hij gebruik maakte van reconstructietekeningen (gemaakt door G. de Hoog, die bij het Rijksbureau werkte) die moesten weergeven hoe deze huizen er in het verleden hadden uitgezien. Hij schreef tevens een boek over de Dom van Utrecht, waarin hij de lezer in een wandeling door het complex meenam en per ruimte uitlegde wat daar te zien was. Daarnaast werkte Muller aan de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* van de provincie Utrecht (1908), samen met Jan Kalf en Jacob Overvoorde, en heeft Muller meegewerkt aan de invoering van de archiefwet in Nederland. Met al zijn verschillende activiteiten mag Muller met recht tot een van de pioniers van de Nederlandse erfgoedzorg worden gerekend.

De laatste twee lezingen van de middag waren gewijd aan Jacob Overvoorde. Recent verscheen de biografie van Overvoorde, *"Als het maar tot iets leidt..." Mr. Dr. J.C. Overvoorde (1865-1930) Strijder voor erfgoed en feminist*. De auteur van dit werk, Paul Overvoorde, vertelde in zijn lezing over de veelzijdigheid van Overvoorde, die, zoals de titel het werk al aangaf, zich niet alleen inzette

voor de monumentenzorg maar ook voor de rechten van de vrouw. In 1891 schreef Overvoorde een proefschrift getiteld *De ontwikkeling van den rechtstoestand der vrouw*. De achterstelling van de vrouw in de maatschappij was volgens hem een anachronisme gebaseerd op oude wetgeving, waarmee de overheid zichzelf tekort deed. Hij raakte betrokken bij de strijd voor de rechten van de vrouw en schreef de statuten van de Vrouwenbond. Op het gebied van erfgoed zat Overvoorde bij diverse commissies over wetgeving en restauratie. Bij de oprichting van het Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd Overvoorde voorzitter van de afdeling A die ging over het inventariseren en beschrijven van monumenten. Overvoorde heeft op deze wijze veel gedaan voor de *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten voor geschiedenis en kunst*. De lezing van Paul van Overvoorde wordt hierna uitgebreider besproken.

De laatste lezing van de middag werd gegeven door Frank de Hoog, assistent-conservator bij De Lakenhal in Leiden, die inging op de inrichting van het museum onder Overvoorde. In De Lakenhal was sinds 1872 de kunstcollectie van de stad gevestigd, bestaande uit schilderijen. Overvoorde professionaliseerde als directeur het museum: hij zorgde voor het opstellen van een catalogus, vulde de collectie aan met waardevolle stukken en overzag de uitbreiding van het museum. Dit werd mogelijk door een legaat van de broers Pape in 1922. Samen met W.A. Lensvelt (1887-1963), de architect van de nieuwe vleugel, reisde Overvoorde langs musea in Duitsland om te zien hoe musea volgens modernste principes werden ingericht. *Last but not least* richtte Overvoorde een vereniging voor belangstellenden op die konden meebetalen aan aankopen van het museum, de eerste dergelijke vereniging in zijn soort. Museum De Lakenhal is momenteel gesloten voor de bouw van nog een nieuwe vleugel maar is medio juni 2019 weer geopend waarbij iedereen de gerestaureerde Papevleugel kan bewonderen.

MU

Paul P.J. Overvoorde (wetenschapsfilosoof, zelfstandig onderzoeker, familielid in de dertiende graad) bespreekt in zijn voordracht *De activistische rol van J.C. Overvoorde in Nederland, de vrouwenbeweging aan het eind van de negentiende eeuw en de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*.
Jacob Cornelis Overvoorde (1865-1930) werd geboren in Rotterdam en studeerde rechten en staatswetenschappen in Leiden. Hij was een sociale liberaal en lid van de Radicalen Bond. Al vroeg streed hij, naast zijn beroepsleven, voor vrouwenrechten en was hij ook actief in de kringen van de vrouwenbeweging. Zijn feministische opvattingen kwamen duidelijk tot uiting bij zijn promotie in 1891 met het onderwerp *De ontwikkeling van den Rechtstoestand der vrouw, volgens het oud-Germaansche en oud-Nederlandsche recht*. Daarin sprak hij zich uit over de achterstelling op velerlei gebieden van de vrouw, zowel in het huwelijk als bij de opleiding aan scholen, universiteit, in overheidsfuncties en laatstelijk het kiesrecht. Ook toonde hij in zijn proefschrift aan dat de katholieke kerk aan de achterstelling sterk bijdroeg. Het proefschrift werd tevens een soort strijdschrift, maar het werd in vakkringen goed ontvangen.

De biografie van J.C. Overvoorde.
(Uitgeverij IJzer)

Ook Wilhelmina Drucker (1847-1925, feministe) was lovend over Overvoorde en deed in 1893 een beroep op hem om voor de ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’ (VVK) de statuten te schrijven. Vrouwelijke juristen waren er toen nog niet. Achter zijn rug om werden door Aletta Jacobs twee artikelen toegevoegd die mannen van volwaardig lidmaatschap uitsluiten; geen stemrecht, geen bestuursfuncties. Hij werd dus geen lid van deze vereniging, maar werd wel als secretaris gevraagd voor het gemengde ‘Feministisch Comité’, waar door initiatief nemende vrouwen ook enkele andere mannen als comitéleden werden uitgenodigd. Zij zetten zich in voor wetsontwerpen ter verbetering van de wettelijke positie van vrouwen. Met lezingen en artikelen ondersteunde hij dit. De vrouwenbeweging was echter geenszins eensgezind en onder Amsterdamse feministen waren er uitgesproken mannenhaters. Ondanks de tegenstand die Overvoorde ervoer, bleef hij volharden. Hij dacht strategisch en hij en zijn comitéleden brachten, met hun zogenoemde ‘schildpaddentactiek’, zoals Drucker hen koeioneerde, jaar in jaar uit concrete resultaten.

Ondertussen verliep zijn loopbaan succesvol. Na een korte werkperiode in Utrecht (1890-1892) bij zijn leermeester Samuel Muller Fz. werd hij in 1892 benoemd als archivaris van de gemeente Dordrecht. Net als Muller lag het monumentale erfgoed hem nauw aan het hart. Hij was een van de initiatiefnemers en bestuurders van de oprichting van De Vereeniging en het Museum Oud-Dordrecht (1892) en niet veel later de Vereeniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen te Dordrecht (1895). In 1901 werd hij benoemd als gemeentearchivaris te Leiden, waar hij ook conservator, en later directeur, werd van het museum De Lakenhal (1901-1930). Hij zat in diverse besturen van andere erfgoedverenigingen. Gezamenlijk streed men tegen de sloop, vernieling van belangrijke oude gebouwen en winstbejag in die sector. Overvoorde was initiatiefnemer en medeoprichter van de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond (NOB, 1899), was vanaf het begin de secretaris en was vanaf 1909 voorzitter,

en steeds een drijvende kracht in de NOB. Hij had talrijke invloedrijke contacten en manifesteerde zich als ijverige propagandist, betoger en donderpreker voor het goede doel. De inspanningen van de strijders voor het erfgoed leidden tot plannen van inventarisaties van waardevolle, oude gebouwen en uiteindelijk tot de instelling van de 'Rijkscommissie tot het Opmaken en Uitgeven van een Inventaris en Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst' (1903) en een bondsommissie 'Bouwkundige Termen' (1904). De zogenoemde *Voorlopige Lijsten* werden met voorrang opgesteld, om daarmee op bescherming van die monumenten aan te spreken (1908. Opmerking Stades: de eerste jaren gehanteerd in getikte vorm, eerste druk 1918, identieke druk 1948). Een wettelijke bescherming van monumenten was al eerder een streven (NOB-motie 1903, Bondsadviescommissie 1907), maar is echter nog lange tijd niet geëffectueerd. Pas in 1961 heeft de Monumentenwet een beslag gekregen.

In het eind van de negentiende eeuw en de vroege twintigste eeuw waren Victor de Stuers en Pierre Cuypers van rijkswege de machtige adviseurs in de restauratiepraktijk. De sloop van de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam konden Overvoorde, B&W van Amsterdam en stadsbewoners niet verhinderen: er was geen beschermende wetgeving zodat het kerkbestuur van de hervormde kerk de kapel gewoon kon slopen. Maar dankzij zijn bemoeienis en die van kamerlid Victor de Stuers werd het Arsenaal, ook in de hoofdstad, op het nippertje gered. Op den duur ontstond steeds meer kritiek en weerzin bij oudheidkundigen en restauratie-architecten, die het

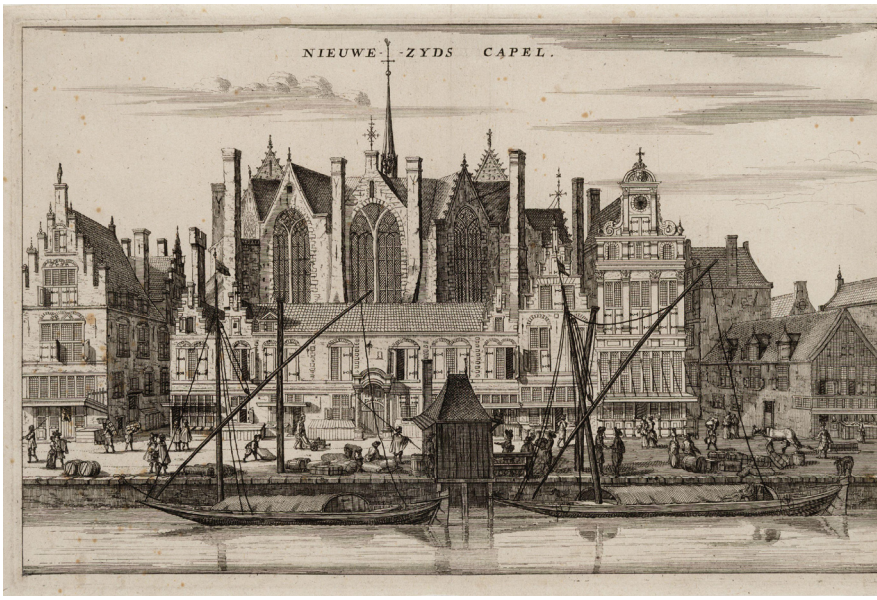

De Nieuwezijds kapel in Amsterdam werd in 1908 afgebroken. Gravure door Jacob van Meurs uit 1663. *(Stadsarchief Amsterdam)*

historiserend restaureren en de daarmee gepaard gaande sloop, vernieuwingen en imitaties van oude stijl verfoeiden en/of afkeurden. Zeer discutabel was bijvoorbeeld dat Pierre Cuypers sommige vernieuwingen niet baseerde op bestaand archiefmateriaal, zoals historische tekeningen. Grote meningsverschillen ontstonden met hem, als adviseur van de minister, bijvoorbeeld over de voorgenomen aanpak van de restauratie van kasteel Doorwerth door zoon Jos Cuypers. Vader Cuypers wees het subsidieverzoek af, tenzij latere, achttiende-eeuwse toevoegingen werden afgebroken. Uiteindelijk gaf Jos Cuypers toe, om het gebouw voor de ondergang te behoeden en te kunnen restaureren. In de afgelopen decennia hadden ook andere restauratie-architecten vaak deze dwang aan den lijve ondervonden. Ook de keuze voor de uitbreiding van De Lakenhal in

historiserende, oude stijl riep veel commotie op, al kon Overvoorde als directeur daar tot zijn grote ergernis niets tegen doen, hij werd buitenspel gezet door de mecenas mr. Pape. In deze kwesties stelde Overvoorde zich strijdbaar op, maar hij en andere critici konden maar weinig uitrichten en verlies van subsidies voor restauratie wilde niemand riskeren.
De lobby bij de overheid voor de aanname van de door de NOB-commissie opgestelde Restauratieprincipes ('Grondbeginselen', 1917) resulteerde in de reorganisatie van de Rijksmonumentenzorg, in opdracht van minister-president P.W.A. Cort van der Linden (1918). Voorzitter van de Rijkscommissie werd Pierre Cuypers. Daaronder viel het Rijksbureau Monumentenzorg met twee afdelingen. De Afdeling A, voorgezeten door J.C. Overvoorde, was belast met het inventariseren en beschrijven van monumenten (oude 'Beschrijvingscommissie') en de Afdeling B, met voorzitter Pierre Cuypers, was verantwoordelijk voor het behoud en herstel van monumenten. Voor de ondersteuning van beide afdelingen werd als directeur Jan Kalf benoemd, die eerder verantwoordelijk was voor de door de Rijkscommissie uitgegeven *Inventaris en Beschrijving van Monumenten etc.*

ES

Natuursteen:
congressen, publicaties en oproep

Op twee verschillende locaties in Wallonië werden in het afgelopen jaar congressen over natuursteen gehouden. De eerste bijeenkomst was van 8 tot 14 juli in een voormalig klooster 'La Paix-Dieu', een opleidingscentrum te Amay ten westen Luik. Het tweede congres vond tussen 6 en 8 december 2018 plaats in Namen (Namur) en werd georganiseerd door Mathieu Piavaux van de universiteit aldaar.

Voor het congres in Amay droeg het Centre International de Recherches Glyptographiques (C.I.R.G.) de verantwoordelijkheid. Het Centre bestaat al een halve eeuw en is onlosmakelijk verbonden met de immer nog actieve oprichter Jean-Louis Van Belle. Onder de titel 'Steen als boodschapper van de steiger, de constructie en de bouwgeschiedenis' betrok het C.I.R.G. ook Frans Doperé (KU Leuven) en Francis Tourneur (Universiteit van Luik) bij de organisatie. Daarmee bewerkstelligde het congres een brede benadering van de natuursteen, een duidelijke verbetering dan alleen de nadruk op steenmerken. Tourneur is tevens werkzaam in de Henegouwse steenindustrie en regelde een bezoek aan enorme, nog in gebruik zijnde groeven en het historisch-industriële complex van Wincqz te Soignies (Zinnik) (afb. 1 en 2). In diverse bezochte kerken, zoals die in Bergen (Mons), Tienen en Leuven, vertelde Frans Doperé over de verschillende dateerbare afwerkingstechnieken op de natuursteen. Op de Henegouwse steen weet Van Belle de merken van de leveranciers te duiden.

De samenwerking gaat gepaard met publicatie (in het Frans) van allerlei onderzoek tot nu toe, gedrukt door de Brusselse uitgeverij Safran (www.safran.be), bijvoorbeeld: J.-L. Van Belle, *Pour comprendre les signes lapidaires*, Éditions Safran, Collection Précisions, no. 3, 2014 en F. Doperé, *Dater les Édifices du moyon âge par la pierre taillée*, Éditions Safran, Collection Précisions, no. 4, 2018. Behalve een uitleg over wat er in Wallonië en elders in Europa gebeurt, kwam in Amay ook recent Nederlands onderzoek ter sprake. Wim Dubelaar (TNO) toonde fraaie afbeeldingen van de historische steenwinning in Bentheim, Hein Hundert-

1) De enorme open groeve van Clypot/Neufvilles de Pierre Bleue de Belgique, gesticht in 1898.
(foto D.J. de Vries)

2) Reclameplaquette uit één stuk uit de steengroeve van Wincqz, te zien op de wereldtentoonstelling van 1855 in Parijs, thans opgesteld vóór het kantoor van Gauthier & Wincqz te Soignies.
(foto D.J. de Vries)

mark (zelfstandig bouwhistoricus) wist tot in de kleinste details over de natuursteen aan het Paleis op de Dam te vertellen, Hendrik-Jan Tolboom (RCE) lichtte toe hoe de sporen van restauratieve bewerking aan Nederlandse monumenten zich laten herkennen, ondergetekende (RCE, Universiteit Leiden) hoe steenhouwers zich in het verleden als groep manifesteerden, Elisabeth den Hartog (Universiteit Leiden) liet allerlei inscripties in middeleeuwse gebouwen zien, zowel van opdrachtgevers als bouwers en tenslotte Trudi Brink (UvA) over de relatie tussen productie en afwerking van grafzerken in Friesland. Van deze en de andere lezingen zal de uitgeverij Safran eerdaags de congresbundel publiceren waarin men een en ander kan nalezen.

Een deel van dezelfde organisatoren trad in december opnieuw aan bij het congres 'Pierre à Pierre II' in Namen, met uitstapjes in de stad en op de laatste dag een excursie naar het zuidelijk gelegen Dinant. Organisator Mathieu Piavaux presenteerde in juli in Amay nog een interessant verhaal over vijftiende-eeuwse bouwplaatsen in de regio, maar was helaas zelf door ziekte geveld tijdens het tweede symposium. Hoewel bepaalde onderwerpen van Amay opnieuw ter sprake kwamen, was de sfeer meer universitair wetenschappelijk, zoals door inbreng van archeometristen die naar materialen kijken. De geologie en exploitatie van natuursteen, opnieuw die uit het Maasdal, kwam meer diepgravend en vanaf de Romeinse tijd aan bod, maar ook wel de werkwijze op de bouwplaats met bijdragen over combinaties van natuur- en baksteen en hout. Vincent Debonne (Onroerend Erfgoed, Flanders Heritage Agency) benadrukte dat baksteen en natuursteen in de vroege periode nog uitwisselbare bouwmaterialen waren en dat baksteen ook bijgehakt werd ('briques moulurees'). Interessante opmerking was dat de komst van baksteen de toepassing van 'modulaire architectuur' heeft aangemoedigd, ook bij natuursteen. Het historisch logistieke aspect van de witte kalksteen uit de omgeving van Brussel werd door Merlijn Hurx (Universiteit Utrecht) met nieuwe voorbeelden uit de doeken gedaan. In de late middeleeuwen zorgden kooplieden voor de steenleveranties en kwamen er

3) Jezuïtenkerk St.-Loup in Namen tussen 1621 en 1645 gebouwd naar een ontwerp van Pierre Huyssens: ringzuilen met gemarmerd hoofdgestel en daarboven gewelven met steekkappen uit gedecoreerd mergel.
(foto D.J. de Vries)

steeds meer gestandaardiseerde onderdelen om de productiekosten te drukken. De toltarieven in Vilvoorde waren gekoppeld aan de afstand, c.q. plaats van bestemming. In de periode 1450-1650, die Gabri van Tussenbroek (Gemeente Amsterdam en UvA) behandelde, was de samenhang tussen natuur- en baksteen inmiddels gemeengoed. Hij wist een aantal steenhouwerijen in Amsterdam te traceren.
Er waren interessante bijdragen over de bewerking van natuursteen, bijvoorbeeld door Christine Ruppert die diverse Romeinse gereedschappen herkende, onder meer een steenzaagje waarmee stootvoegen een minimale dikte kregen en andere hulpmiddelen om steenblokken in een nog steeds herkenbare volgorde aan te brengen. A. Baudry (Universiteit van Luik) zag het gebruik van de steenschaar in het Maasbekken gekoppeld aan de specifieke periode tussen 1473 en 1714. De bijbehorende gaatjes komen echter ook op andere Europese steensoorten voor en waarschijnlijk al eerder. Bijzonder is de waarneming dat de gaatjes soms onder het zwaartepunt van de 600 tot 800 kg zware blokken zitten of dat ze soms alleen in het hogere deel van een muur te vinden zijn, al dan niet in combinatie met laagnummers. Interessant is dat er ook mergel uit Limburg stroomopwaarts naar Wallonië is gebracht, bijvoorbeeld toegepast in de gewelven van de Jezuïtenkerk St.-Loup te Namen (afb. 3).
In de praktijk blijft het lastig om alle varianten van de donkere Belgische kalksteen uit elkaar te houden, de ‘marbre noir’, ‘la pierre de touche’, ‘les calcaires mosan’, ‘la pierre bleue’, etc. Slechts enkele Noord-Nederlandse specialisten weten het verschil, maar voor de exacte herkomst kunnen vooral Belgische fijnproevers (geologen) uitsluitsel bieden.

Het vervolg van deze opwekkende bijeenkomsten is dat men in België ongetwijfeld dieper spit in de herkomst en de geschiedenis van de steen uit eigen bodem. Wat Nederland betreft, vormt de herkomst slechts de helft van het verhaal. De Duitse soorten spelen hier ook een belangrijke rol, soms ‘in competitie’ met de Belgische natuursteen. In laatmiddeleeuwse kerken zijn ze naast en soms door elkaar verwerkt, denk

aan de Utrechtse Dom, de Bavokerk in Haarlem, de Oude en Nieuwe Kerk in Delft, etc. Soms lijkt de herkomst van de werkmeester van invloed, andere keren speelden toltarieven een belangrijke rol. Als het gaat om de historische handel in donkere en witte Belgische kalksteen, weten we in Nederland inmiddels het nodige dankzij de proefschriften van Van Tussenbroek en Hurx. De kennis over de levering van de Duitse soorten is ouder en fragmentarisch, meer aan discussie onderhevig, bijvoorbeeld als het gaat om de steenmerken.

Daarom vonden de Nederlandse deelnemers aan het congres in Amay het een goed idee om het gezelschap van het C.I.R.G. uit te nodigen om naar Nederland te komen, om samen met de Belgen en andere Europese natuursteenexperts een congres te beleggen over de soort, handel, toepassing en restauratie van natuursteen in ons land. Herman Janse, grondlegger van de bouwhistorie in Nederland, maakte destijds deel uit van het wetenschappelijk comité van het C.I.R.G. maar het lukte hem niet het tweejaarlijkse congres naar Nederland te halen. De staf van het C.I.R.G. voelt er inmiddels veel voor om dat alsnog te doen en wel in 2022, nadat een eerdere belofte, een congres op Cyprus in 2020, is ingewilligd. De organisatie van zo'n congres vergt een gedegen voorbereiding en het is van belang om de deelname low-budget te houden. Niet alleen de inbreng van Nederlandse experts is daarbij nodig, maar ook de steun van de lokale en rijksoverheid, mede in verband met congresruimte(n), ontvangsten en excursies.
Binnenkort buigt zich een klein comité zich over de mogelijkheden. Bij deze alvast een oproep aan degenen die voelen voor deelname, aan voorbereiding of straks met een presentatie van nieuw onderzoek, een verkenning van de plekken waar iets te doen en te zien is, etc. Zowel inhoudelijk als organisatorisch wordt dus gedacht aan de achterban van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Dirk J. de Vries

Kantrechten met kapotte bijl

Edwin Orsel

Bij onderzoek door de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken wordt niet alleen op de constructievorm en de materiaalsoort gelet, maar wordt ook de bewerking en afwerking bestudeerd. Bij een aantal houten constructiedelen zijn sporen van een bijzondere oppervlaktebewerking aangetroffen. Deze sporen maken duidelijk dat de timmerman wel eens genoodzaakt was om met een kapot of beschadigd gereedschap te werken. In dit artikel zal worden ingegaan op deze afwerkingssporen als gevolg van kantrechten.

Bouwmaterialen en verwerking

Tot aan de industriële revolutie zijn de belangrijkste bouwmaterialen vooral baksteen en hout. De beroepen in de bouwwereld waren in het verleden gericht op de verwerking van slechts één materiaal, bijvoorbeeld natuursteen of hout.[1] Vanuit het gildestelsel was het niet toegestaan om werkzaamheden van een ander beroep uit te oefenen. Derhalve verschillen de gereedschappen per beroep (afb. 1).[2] De gebruikte gereedschappen en technieken waren in hoofdlijnen al door de Egyptenaren en Romeinen ontwikkeld.[3] Tot aan de Industriële Revolutie van circa 1850 zijn vrijwel dezelfde technologieën gebruikt.

Van boom tot constructiehout

De bewerking van bomen tot constructiehout laat allerlei sporen na. De aandacht voor bewerkingssporen op constructiehout staat in Nederland nog vrijwel in de kinderschoenen. In 2007 is een eerste aanzet gegeven voor een onderzoeksproject naar bouw- en bewerkingssporen op kappen in 's-Hertogenbosch naar idee van Ad van Drunen.[4] In Tsjechië doen collega bouwhistorici al enige jaren onderzoek naar wat zij in het Engels *tracery* noemen.[5] Dit aan de hand van bouwhistorisch onderzoek én experimentele bouwhistorie, waarbij historische bouwwerken worden gebouwd met behulp van historische gereedschappen en methoden.

In het verleden waren het kantrechten en zagen de belangrijkste bewerkingen om van een boom een enigszins hoekige balk te kunnen maken. Daarnaast was ook het splijten van de boom in de lengte een methode. De eerste stap om van een boom bouwhout te maken was het omhalen van de boom. Dit gebeurde in het bos door houthakkers of vellers, die ook de takken er afzaagden en soms de schors grotendeels verwijderden.[6] Meestal werden deze ruwe gevelde bomen verder onbewerkt tot houtvlotten samengebonden.[7]

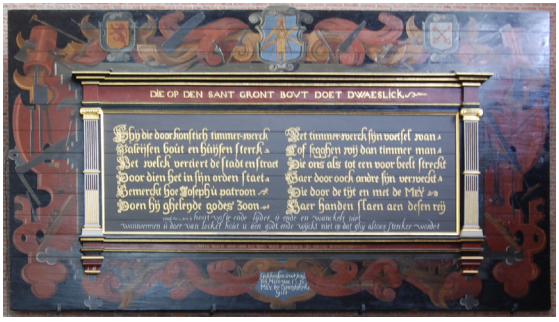

1) Gildebord (1648) van de Leidse timmerlieden in het zuidtransept van de Pieterskerk. Rondom het centrale paneel is tussen rolwerk allerlei timmermansgereedschap als bijlen, boren, schaven, vijlen, zagen, hamers, nijptang en pas- en meetinstrumenten. *(Herkomst foto Den Hartog en Veerman 2011, p. 260, bewerkt E. Orsel, ELO)*

2) Houthakker voorziet met beslag- of kerfbijl de zijkant van een gevelde boomstam van kerven als onderdeel van het kantrechten. *(foto Michael Panacek, herkomst foto Bláha et al. 2008)*

Kantrechten

Bij het kantrechten werd op kopse zijde aan de bovenzijde van de stam een vierkant afgetekend, waarbij alle schors en zoveel mogelijk jong spinthout buiten dit vierkant viel. Ditzelfde vierkant werd ook aan de onderzijde afgetekend, waarbij het hart van de boom zoveel mogelijk in het midden lag. De stam werd vervolgens op een paar balkjes of schragen gelegd en vastgezet, waarna er met een smetdraad vier lijnen over de stam werden afgetekend conform de afgetekende vierkanten.

Met een beslagbijl (ook bekend als baardaks) of kerfbijl werd haaks op de stam aan één zijde iedere circa 30 centimeter een reeks kepen ingehakt (afb. 2).[9] Deze werden zo diep ingehakt dat ze net niet de gewenste (afgetekende) doorsnede bereikten. Daarna werd tussen twee lijnen het vlak recht gekapt. De kepen dienden ook om te diep inhappen van de bijl te voorkomen. Deze handelingen werden herhaald voor alle zijden, zodat er uiteindelijk een vrijwel rechthoekige balk was gehakt. Dit betekent dat het constructiehout

3) Sporen van de bijlslagen van het kantrechten op de onderzijde van een grenenhouten dekbalk van Lammermarkt 57 van direct na 1611. Tevens zichtbaar een ingesneden handelsmerk. *(foto E. Orsel, ELO)*

De gevelde boom kon echter ook voordat het gevlot werd, of zelfs op het vlot, worden gekantrecht. Dit kantrechten gebeurde ook vaak op de werkplaats waar de bouwconstructie werd vervaardigd. Naast ruw geveld hout en gekantrechte balken kon voor het maken van de constructie ook gezaagd hout worden vervaardigd of worden aangekocht. In eerste instantie was dit handgezaagd, maar vanaf het begin van de zeventiende eeuw kwam ook machinaal gezaagd hout beschikbaar, afkomstig van door wind aangedreven zaagmolens.[8]

4) Sporen van de bijlslagen van het kantrechten op de onderzijde van een grenenhouten dekbalk van Lammermarkt 57 van direct na 1611. *(foto E. Orsel, ELO)*

een enigszins ruw behakt oppervlak hield. De haksporen van een oppervlaktebehandeling door een bijl zijn op constructiehout te herkennen aan een niet helemaal vlak, soms zelf enigszins ruw, oppervlak met flauwe uitschulpingen en soms aan de aftekeningen/snedes van het inhakken (afb. 3-4).[10] De snedes worden soms beëindigd door afgescheurde vlakjes die aangeven tot waar de bijl het hout is ingedrongen (afb. 5). Vaak vertonen de snedes een uitwaaierend patroon, veroorzaakt door de zwaaibeweging met de bijl. Aan de hand van de afgescheurde vlakjes, de bijlsnedes en het patroon kan worden herkend vanaf welke stahoogte de boom werd bewerkt en de richting van bewerken worden afgeleid.[11] Ook kunnen de sporen duiden of de timmerman de bijl in de rechter- of linkerhand hanteerde.[12] Bij zogenaamd laag werk, waarbij de stam op de grond ligt, moet de timmerman achteruit werken en maken de bijlsnedes een hoek van 20 tot 50 graden (afb. 6-7).[13] De timmerman gebruikt hierbij de beslagbijl die een lange steel heeft en het blad haaks op de steel. Bij zogenaamd hoog werk, waarbij de stam op schragen ligt, moet de timmerman vooruit werken en maken de bijlsnedes een hoek van 10 tot 40 graden (afb. 6 en 8).[14] De timmerman hanteert hierbij een kantrechtbijl met een korte steel en een blad onder een hoek. Het lage werk is overigens een ouder bewerkingstype dan het hoge werk.[15] Vaak wordt het gekantrechte oppervlak als gedisseld hout aangeduid, maar de dissel verschijnt pas in de zeventiende eeuw in bouwbedrijf.[16]

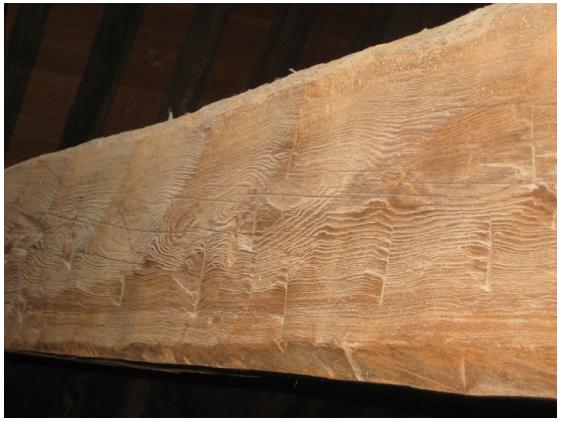

5) Aftekening van de bijlslagen met 'afscheur'-sporen vanaf waar de bijl is ingedrongen bij het kantrechten van een grenenhouten dekbalk van Lammermarkt 57 van direct na 1611. *(foto E. Orsel, ELO)*

Beschadigde bijl

De bewerkingssporen tonen soms ook andere bijzonderheden. Een enkele keer is bij met de bijl bewerkt constructiehout per snijvlak een opstaand richeltje of ruggetje waarneembaar. De verklaring voor deze op het oppervlak van het uitgeschulpte vlak staande richels of ruggetjes is een beschadiging in de vorm van een groef of een braam in de snijkant van de bijl.[17] Voorbeelden zijn aangetroffen op een korbeel in de kap uit 1594 van Rapenburg 14 en op de bovenkant van een zestiende-eeuwse eiken vloerbalk van Stille

6) Uitvoering van kantrechten van zogenaamd laagwerk met een beslag-bijl (vooraan) en hoogwerk met een kantrechtbijl (achter).
(foto Petr Růžička, herkomst foto Bláha et al. 2008)

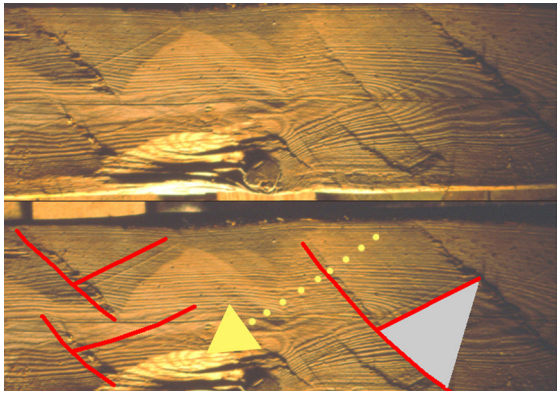

7) De sporen van laagwerk op de zijkant van een gekantrechte balk (zie afb. 6).
(foto Petr Růžička, herkomst foto Bláha et al. 2008)

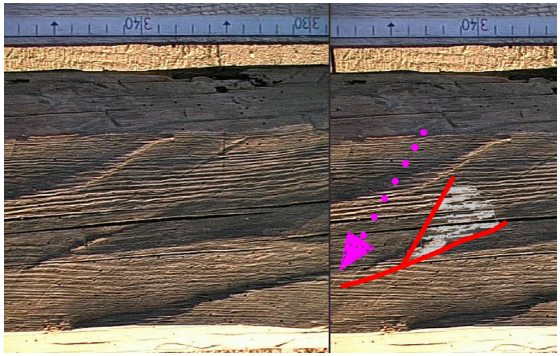

8) De sporen van hoogwerk op de zijkant van een gekantrechte balk (zie afb. 6).
(foto Petr Růžička, herkomst foto Bláha et al. 2008)

Rijn 9 (afb. 9-10).[18] Een enkele maal is zelfs sprake van een dubbele beschadiging, zoals de dubbelle ruggetjes op een windschoor in de zestiende-eeuwse kap van Pieterskerkhof 36 en op een grenen dekbalk in de kap van kort na 1611 van Lammermarkt 57 (afb.11-12).[19]
Dat de timmerman werkte met een beschadigd bijlblad is mogelijk te verklaren door het feit dat als de groef van de beschadiging moest worden weggeslepen er een behoorlijk stuk van het bijlblad verloren zou gaan. Waarschijnlijk is het zuinig omgaan met het materieel voor de timmerman van groot belang en nam hij de beschadiging daarbij voor lief.

Slot

Bewerkingssporen van constructiehout maken het handelen van de timmermannen in het verleden heel tastbaar. Langzamerhand wordt, door onderzoek hiernaar, duidelijk hoe het bouwmateriaal werd bewerkt, wat voor gereedschappen daarbij werden toegepast en hoe deze werden gehanteerd. In Leiden komt gekantrecht balkhout voor, veelal op (laat)middeleeuws eiken, maar ook op laat zestiende- en zeventiende-eeuws grenen constructiehout. De bewerkingssporen met ruggetjes of richeltjes maken duidelijk dat in de praktijk constructiehout ook nog met een beschadigd bijlblad werd bewerkt. De timmerman was zuinig op zijn materieel en accepteerde beschadigingen bij een maximaal behoud van zijn bijlblad, wat anders te snel zou moeten worden ingekort.

Verantwoording

Noten

1 Janse 1998 behandelt uitgebreid historische handgereedschappen. Zie ook Binding en Nussbaum 1978, Binding 1989, Großmann 1986 en Janse 1989.
2 Janse 1998, p. 9.
3 Janse 1998, p. 48.
4 De inspiratie van dit project was de Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung in 2006 in Quedlinburg. Zie ook De Vries 2006. Het onderzoek in Den Bosch werd verricht door Chris Kolman en Maarten Enderman van BBA.
5 Bláha 2008 en Bláha et al. 2008.
6 Großmann 1986, p. 17 en Janse 1998, p. 49.
7 Aangezien eikenhout niet tot nauwelijks drijft moest dit samen met een lichtere houtsoort in een vlot worden samengebonden voor voldoende drijfvermogen.
8 Janse 1998, p. 50-51en Bláha et al. 2008, p. 132-134.
9 De Vries 2006. Zie voor de bewerking met de beslagbijl p. 24-25 en Janse 1998, p. 50, 53, 62 en p. 154, afb.75.
10 Bláha et.al. 2008, p. 128-132. Haksporen zijn bijvoorbeeld aangetroffen op een eiken schoor en vuren spoor van Breestraat 123 uit 1393 ± 6 jr, op een eiken spantbeen van Rapenburg 14 uit 1594, op een grenenhouten dekbalk van Lammermarkt 57 van direct na 1611 of op een eiken dekbalk van Aalmarkt 21 uit 1657-1659.
11 Bláha et al. 2008, p. 129-130.
12 Bláha et al. 2008, p. 129-130.
13 Bláha et al. 2008, p. 129.
14 Bláha et al. 2008, p. 130.
15 Bláha et al. 2008, p. 129-130.
16 Janse 1998, p. 53.

9) Aftekening van bijlslagen met een groef in het bijlblad, op een korbeel van Rapenburg 14 uit 1594. Dit is herkenbaar aan de opstaande 'ruggetjes' of 'richeltjes' op de snijvlakken. *(foto E. Orsel, ELO)*

17 Janse 1998, p. 50.
18 Zie de desbetreffende dossiers in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.
19 Zie de desbetreffende dossiers in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Literatuur

Binding, G. en N. Nussbaum, *Der mittelalterliche Baubetrieb nördlich der Alpen in zeitgenössischen Darstellungen*, Darmstadt 1978

10) Aftekening van bijlslagen met een groef in het bijlblad, op de bovenkant van een zestiende-eeuwse eiken vloerbalk van Stille Rijn 9. Dit is herkenbaar aan de opstaande 'ruggetjes' of 'richeltjes' op de snijvlakken. *(foto E. Orsel, ELO)*

11) (links) Aftekening van bijlslagen met twee groeven in het bijlblad, op een windschoor in de zestiende-eeuwse kap van Pieterskerkhof 36. Dit is herkenbaar aan de twee parallelle opstaande 'ruggetjes' of 'richeltjes' op de snijvlakken. *(foto E. Starkenburg, ELO)*

12) (rechts) Aftekening van bijlslagen met twee groeven in het bijlblad, op een grenen dekbalk in de kap van Lammermarkt 57 van direct na 1611. Dit is herkenbaar aan de twee parallelle opstaande 'ruggetjes' of 'richeltjes' op de snijvlakken. *(foto E. Orsel, ELO)*

Bláha, J., 'Traces of construction techniques and processes', in: *Matériaux de l'architecture et toits de l'Europe*, Les Dossiers de l'IPW, 6, Namur 2008, p. 145-150

Bláha, J., K. Janák en P. Růžička, 'Traces of woodworking tools', in: *Matériaux de l'architecture et toits de l'Europe*, Les Dossiers de l'IPW, 6, Namur 2008, p. 128-139

Den Hartog, E. en J. Veerman, *De Pieterskerk in Leiden, Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Leiden 2011

Großmann, G.U., *Der Fachwerkbau, Das historische Fachwerkhaus, seine Entstehung, Farbgebung, Nutzung und Restaurierung*, Köln 1986

Janse, H., *Houten kappen in Nederland, 1000-1940*, Bouwtechniek in Nederland, 2, Delft 1989

Janse, H., *Van Aaks tot Zwei, Historische handgereedschappen in de Nederlandse en Vlaamse bouwwereld*, RV Bijdrage 19, Zeist 1998

Vries, D.J. de, 'Hausforschung in Quedlinburg, 11-15 juni 2006', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 41, 2006, p. 24-27

Met dank aan John Veerman voor het beschikbaar stellen van afbeelding 1.

Met dank aan Jiří Bláha voor het beschikbaar stellen van de afbeeldingen 2, 6, 7 en 8.

Over de auteur

Edwin Orsel is bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO).

Houterig vertoon.

Representatie en samengestelde balklagen in Bossche woonhuizen in de vijftiende en zestiende eeuw.[1]

Maarten Enderman

Tot aan de introductie van het plafond vormden balklagen de visuele begrenzing van een vertrek aan de bovenzijde. Daarmee had de constructie niet enkel een functioneel doel, maar kon het ook als decoratief element de status van een ruimte benadrukken. In 's-Hertogenbosch is dit in de vijftiende en zestiende eeuw op verschillende wijzen tot uitdrukking gebracht.

Het Bossche woonhuis

Het laatmiddeleeuwse burgerhuis in 's-Hertogenbosch is ook wel bekend als het 'Bossche woonhuis' (afb. 1).[2] Dit diepe huis bestaat uit een voor- en achterhuis, vrijwel altijd gescheiden door een brandmuur. In het voorhuis bevinden zich meestal een voorruimte en een binnenhaard. Het minder diepe achterhuis telt op de begane grond altijd één vertrek. Dit ligt vaak iets hoger door de aanwezigheid van een kelder eronder. Het 'Bossche woonhuis' huis is vanaf de vijftiende eeuw algemeen gangbaar, maar kent bij nadere bestudering in omvang en indeling meer verscheidenheid.[3]
De draagconstructies in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Bossche huizen zijn uitgevoerd als samengestelde balklagen en gemaakt van eikenhout. Afhankelijk van de breedte en de ligging van een huis komt het voor dat moerbalken deel uitmaken van een houtskelet.[4] Opvallend is dat voor de kinderbinten gebruik wordt gemaakt van op verschillende wijzen bewerkt hout: de balkjes zijn gemaakt van kantrecht behakte stammetjes of uit balken gezaagd.

Recht of krom

De gekantrechte kinderbinten onderscheiden zich van de gezaagde exemplaren door de geronde hoeken en het vaak iets slingerend verloop (afb. 2). Het gaat om de stammen van dunne bomen met een doorsnede van circa 10 tot 15 cm. Deze lijken speciaal voor hun lengte gekweekt in een periode van gemiddeld dertig tot vijftig jaar. Hetzelfde hout is ook voor sporen in kapconstructies gebruikt. Rechthoekig gezaagde kinderbinten

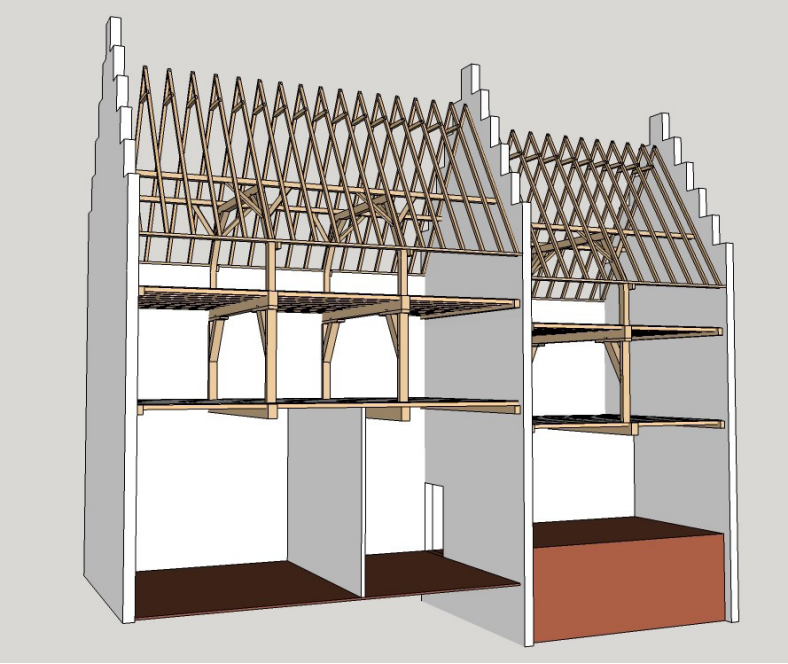

1) Geschematiseerde weergave van een Bosch woonhuis uit de vijftiende en zestiende eeuw. *(tekening Erfgoed 's-Hertogenbosch)*

2) Gekantrechte kinderbinten in de verdiepingsbalklaag van Kolperstraat 14. *(foto Erfgoed 's-Hertogenbosch)*

hebben een recht verloop en zijn afkomstig uit dikke boomstammen. Gemiddeld meten ze 10 cm in het vierkant.
Een tussenvorm die wat betreft uiterlijk aansluit bij de gekantrechte kinderbinten, zijn kinderbinten die uit in vieren gezaagde stammen zijn gehaald. Dergelijke binten zijn aangetroffen in de balklaag van de eerste verdieping en zolder in het voorhuis van Hinthamerstraat 184 (1438, d). Enigszins vergelijkbaar is de situatie in de verdiepingsbalklaag in het voorhuis van Sint Jorisstraat 9. Naast gekantrechte binten zijn hier de buitenste delen van verzaagde dikkere stammen gebruikt met de ronding van het hout aan één zijde.
De keuze om de ene of de andere soort kinderbinten te gebruiken staat, naar het zich laat aanzien, los van de constructieve functie van de balklaag en hangt samen met het ruimtegebruik. De verschillende kinderbinten worden niet door elkaar gebruikt, maar wel in opvolgende balkvakken.

Waar dan welke binten?

Huizen waarbij de balklagen alleen zijn uitgevoerd met gekantrechte kinderbinten zijn schaars. Tot nu toe is dit slechts aangetroffen bij kleinere huizen zoals Putgang 6-8 (1553 ± 6 jr. d) en Vughterstraat 155 (1469 ± 6 jr. d). Hiervan is het eerste huis zeker en de ander waarschijnlijk niet meer dan één bouwlaag hoog geweest. Ook huizen van twee bouwlagen zonder achterhuis, zoals Markt 31-33 en Hinthamerstraat 5, hebben balklagen met alleen gekantrechte kinderbinten. De indruk bestaat dat deze huizen woningen van kleine ambachtslieden betroffen of misschien zelfs geheel als werk- en bergplaats werden gebruikt. Vanwege de vorm en de geringere bewerking, zal het niet verbazen dat de gekantrechte kinderbinten als minder representatief werden gezien dan de gezaagde exemplaren. Dit blijkt ook bij huizen met een opdeling in een voor- en achterhuis en met een verdieping. De gekantrechte kinderbinten komen hier overal voor, behalve in de verdiepingsbalklaag van het achterhuis. De 'kelderkamer' waarboven deze zich bevindt, is in verreweg de meeste gevallen het meest representatieve vertrek in het huis. Hier bevinden zich muurschilderingen of meer bijzondere muurschilderingen dan elders in het huis.
Het gebruik van verschillende kinderbinten in opvolgende balkvakken is vooral boven de begane grond van het voorhuis het geval en een enkele maal op de verdieping. In beide gevallen zijn de voorste vakken van gezaagde kinderbinten voorzien en het achterste vak van gekantrechte balken. De overgang kan op de begane grond verklaard worden uit de opdeling van het voorhuis in een 'publieke' voorruimte en een 'privé' binnenhaard. Dit is bijvoorbeeld aangetroffen bij

Kerkstraat 71 (1552 ± 2 jr. d) (afb. 3) en Vughterstraat 46 (1461, d). Opvallend bij Kerkstraat 71 is dat de gekantrechte kinderbinten ook waren ingelaten.[5] Meestal worden deze op de moerbalken gelegd. Dit kan zelfs zover gaan dat bij een vertrek op de verdieping van het voorhuis gezaagde kinderbinten wel zijn ingelaten en de gekantrechte niet. De sprong in de zoldervloer die dit opleverde bij Hinthamerstraat 163 (1543 d) en Hinthamerstraat 209 (1481 d) zal men blijkbaar minder belangrijk hebben gevonden.
Het zou mooi zijn geweest als aan het al dan niet aanwezig zijn van verschillende kinderbinten kon worden aangetoond of een voorhuis van oorsprong een tweedeling kende of één ruimte betrof. Helaas is dat niet het geval. Wel bestaat de indruk dat bij huizen met enkel gekantrechte kinderbinten boven de begane grond van het voorhuis, zoals Hinthamerstraat 184 en Hooge Steenweg 19 (1463 ± 6 jr. d), er van oorsprong geen opdeling bestond. Bij de uniform met gezaagde kinderbinten uitgevoerde verdiepingsbalklaag van Hinthamerstraat 119 (1466 d) blijkt uit de rest van de constructie dat een tweedeling wel al vanaf de bouw aanwezig was.

3) Overzicht van de verdiepingsbalklaag in het voorhuis van Kerkstraat 71, gezien richting voorgevel. Op de voorgrond de ingelaten gekantrechte kinderbinten boven de binnenhaard. *(foto Erfgoed 's-Hertogenbosch)*

Meer of minder

Hoewel er sprake is van een overeenkomstig houtgebruik, verschillen de voorhuizen van Kerstraat 71 en Vughterstraat 46 als het gaat om het aantal toegepaste kinderbinten (afb. 4). In Vughterstraat 46 ligt van beide soorten een gelijk aantal. Bij Kerkstraat 71 is er sprake van achttien kinderbinten boven de voorruimte en dertien boven de binnenhaard (afb. 3 en 4). Dit opvallende verschil in aantal is bij Vughterstraat 46 ook aanwezig, maar dan tussen het voor- en achterhuis, waar voor elf en achter vijftien kinderbinten liggen.
Waar sprake is van dezelfde soort kinderbinten wordt door te variëren in aantal toch onderscheid gemaakt tussen de verschillende ruimten. Dit toont zich bijvoorbeeld bij Hinthamerstraat 184 waar in de zolderbalklaag maar elf binten boven het voorhuis liggen en veertien boven het achterhuis. Op de eerste verdieping van Vugtherstraat 48 (1465 ± 6 jr. d) kon aan de hand van het verschil in aantal de aanwezigheid van een voorkamer worden vastgesteld. Ter plaatse van dit vertrek telde de zoldering twaalf kinderbinten, in tegenstelling tot maar tien in de achterliggende ruimte.[6]
Uit de verschillende in de stad gevonden voorbeelden kan worden opgemaakt dat gezaagd hout meer status had dan gekantrecht hout en dat veel kinderbinten meer status hadden dan weinig. Verder lijkt niet enkel het toegepaste aantal kinderbinten een rol te spelen, maar ook de omvang. Zo zijn de balkjes soms bewust meer breed dan hoog, waardoor ze dikker lijken. Zwaarder hout zal kostbaarder zijn geweest en

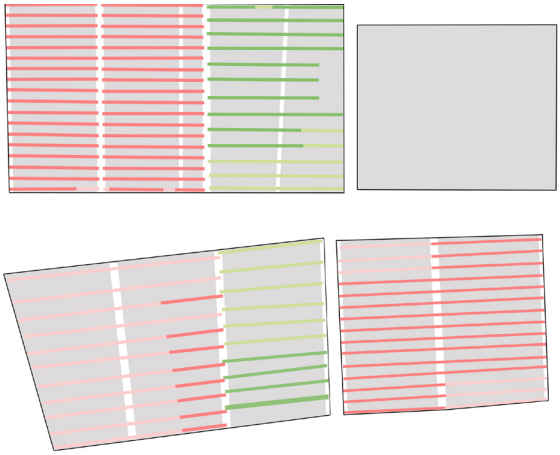

4) De verdiepingsbalklaag van Kerkstraat 71 (links) en Vughterstraat 46 (rechts) met in groen gekantrechte kinderbinten en in rood gezaagde kinderbinten.
(tekening Erfgoed 's-Hertogenbosch)

5) Detail van de zolderbalklaag in het voorhuis van Kerkstraat 75 (1472 d) met spreidsel en spreidsellatjes.
(foto Erfgoed 's-Hertogenbosch)

vanuit dat perspectief zal een hoge moerbalk met ingelaten kinderbinten meer status hebben gehad dan een lichtere moerbalk met opgelegde kinderbinten. Dit werpt een nieuw licht op het gebruik van kopschotjes, waarmee de ruimte tussen de kinderbinten die op een moerbalk liggen vaak is dichtgezet. Door het gebruik van kopschotjes wordt een hoge, duurdere balk gesuggereerd.

In dit verband is het opvallend dat het gebruik van kopschotjes vaak wordt gecombineerd met spreidsel, zoals bij Lepelstraat 45 (mogelijk 1429 d) en Hooge Steenweg 21. Het gebruik van dit tot ongeveer een halve centimeter dikte gezaagde eikenhout als afwerking tussen de kinderbinten, kan beschouwd worden als de meest uitbundige uiting van houterig vertoon. Vaak is het gebruik ervan gereserveerd voor de kamers in het achterhuis.[7] In enkele gevallen is ook het voorhuis er mee afgewerkt.[8] Interessant is dat de lengte van het spreidsel vrijwel altijd minder is dan de diepte van een balkvak.[9] Om de naden tussen de stroken af te werken, zijn dan spreidsellatjes gebruikt (afb. 5).[10] Deze werkwijze lijkt te beginnen na de stadsbrand van 1463 en wekt de indruk dat de lengte van het voor spreidsel gebruikte hout beperkt was.[11] In enkele zeldzame gevallen zijn spreidsellatjes puur als decoratie gebruikt, in het midden van een balkvak.[12]

Houterig vertoon

Het hout dat voor de laat middeleeuwse balklagen in 's-Hertogenbosch werd gebruikt, blijkt wat betreft hoeveelheid, omvang en bewerking te zijn gekozen in samenhang met de functie die een vertrek in het huis vervulde. Opvallend daarbij is dat, ondanks de uiterlijke verschillen, het hout vrijwel altijd onbeschilderd bleef. Decoratieve kleurafwerking komt sporadisch voor, maar lijkt pas in de late zestiende eeuw en met name in de zeventiende eeuw opgang te maken. Dit hangt vermoedelijk ook samen met het vervangen van oude eiken vloeren door naaldhouten exemplaren.
In het huis moet verreweg de belangrijkste ruimte de kamer boven de kelder in het achterhuis

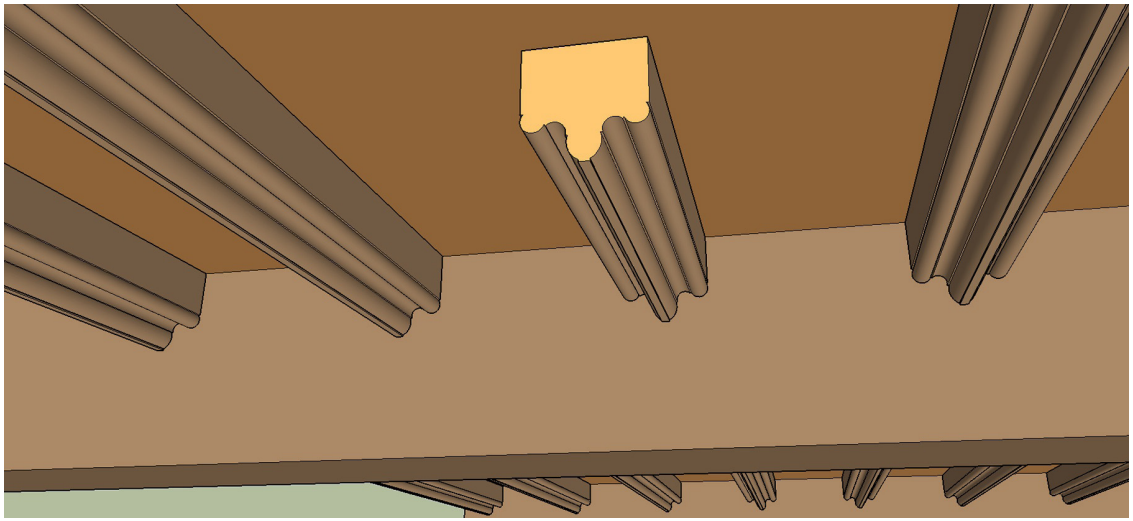

6) Geschematiseerde weergave van de zolderbalklaag in het voorhuis van Hinthamerstraat 90. *(tekening Erfgoed 's-Hertogenbosch)*

zijn geweest. Hier zijn meestal meer, en altijd gezaagde kinderbinten toegepast. De status van de ruimte wordt verder benadrukt door de aanwezigheid van muurschilderingen, die vaak rijker zijn uitgevoerd dan elders in het huis. Wanneer ook de kamer op de eerste verdieping aan de achterzijde met een representatieve balklaag is uitgevoerd, is die niet minder dan de balklaag in het vertrek eronder.
In de weinige huizen met op de verdieping een kamer aan de straat, toont de balklaag aan dat ook dit vertrek meer status had. Soms kan dit zelfs het meest representatieve vertrek zijn geweest, zoals in Hinthamerstraat 90, waar de kinderbinten zijn afgewerkt met kralen en een peerkraal profilering (afb. 6). Dit is tot nog toe het enige bekende voorbeeld van een dergelijke vormgegeven balklaag in 's-Hertogenbosch. Meestal verschilt enkel het aantal kinderbinten boven de kamer ten opzichte van de balklaag boven de achterliggende ruimte, die als overloop dienst deed. Dit beeld is ook zichtbaar op de begane grond in het voorhuis, waar de winkel- of werkruimte aan de straat een fraaiere balklaag heeft dan de binnenhaard. Dat vertrek kan als minst representatieve ruimte in het huis worden aangemerkt. De balklaag boven de voorruimte is wel minder dan in de kamer in het achterhuis.

De balklaag boven de begane grond van het voorhuis kan ook over de volle diepte met gezaagde of gekantrechte kinderbinten zijn uitgevoerd. In het eerste geval kan dit wijzen op de aanwezigheid van een insteekverdieping boven de binnenhaard. In het andere geval lijkt er geen scheiding tussen de voorruimte en de binnenhaard te zijn geweest. Het doet vermoeden dat het hele voorhuis als werkplaats of handelsruimte werd gebruikt. Of in die gevallen nog in het huis werd gekookt of elders in een los

achterhuis, is niet bekend. Net als het feit dat bij grotere huizen het aantal representatieve ruimten niet toeneemt, roept dit de vraag op of bepaalde huizen voor een meer specifieke beroepsgroep zijn gebouwd. Daarnaast zouden huizen met twee of drie representatieve vertrekken ook een aanwijzing kunnen zijn voor bijvoorbeeld bewoning door meerdere leden van een familie of verhuur van kamers.
Opvallend is dat het houtskelet geen onderdeel van de hier beschreven 'houttaal' lijkt uit te maken. Dit kan worden opgemaakt uit de bewuste afwezigheid van de constructie in de voorkamer op de verdieping in Vughterstraat 48 en in het achterhuis van Korenbrugstraat 16.

Tot slot

Gekantrechte kinderbinten kunnen in combinatie met situaties waar ook gezaagde binten zijn gebruikt gemakkelijk de indruk wekken dat er sprake is van latere aanpassingen aan de constructie. Dat dit niet zo is kon in 's-Hertogenbosch naast dendrochronologisch onderzoek ook worden vastgesteld, doordat deze binten bijvoorbeeld met houten nagels aan de moerbalken waren bevestigd, de eiken vloeren erover doorliepen en de binten in een enkel geval zelfs van telmerken waren voorzien.[13] Het geeft aan dat bij verkennend onderzoek, waar niet de mogelijkheid bestaat om op detailniveau de situatie te bekijken, de nodige voorzichtigheid in acht moet worden genomen met het vaststellen of een balklaag daadwerkelijk is gewijzigd of enkel een ander uiterlijk heeft. Het benadrukt eens te meer dat meer ontledend bouwhistorisch onderzoek een noodzaak is.

Verantwoording

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van: Enderman, Brussel 2016, 46-65.
2 Van Drunen 1983.
3 Enderman, 's-Hertogenbosch 2016, p. 71-104.
4 Enderman, Brussel 2016, p. 52-55.
5 Het enige tot nu toe andere bekende voorbeeld hiervan is gevonden in de zolderbalklaag van Hinthamerstraat 184.
6 Een vergelijkbare opzet had de verdieping van het voorhuis van Hinthamerstraat 163 met 14 kinderbinten boven de voorkamer en 12 ter plaatse van de overloop.
7 Bijvoorbeeld Lepelstraat 45, Orthenstraat 336 (1465 ± 6 jr. d) en Hinthamerstraat 160 (kort na 1560 d).
8 Bijvoorbeeld Hinthamerstraat 119 en Hooge Steenweg 21.
9 Tot nu toe is geen grotere lengte dan 215 cm gemeten.
10 Van Drunen 1995.
11 In het na de stadsbrand van 1419 gebouwde pand Kerkstraat 14 zijn de naden nog onafgedekt.
12 Het gaat om de panden Hinthamerstraat 90 (1516 ± 6 jr. d) en 160, waarbij in het eerste geval ook een tweede rij latjes is aangebracht om de naden af te dekken. Het vermoeden bestaat dat het in het Restauratie Vademecum gepubliceerde voorbeeld in Edam van latjes om naden tussen vloerdelen af te dekken ook spreidsellatjes zijn ter decoratie. *Restauratie Vademecum, Vloer op balklaag, hout* 1986/4 doc.blad 01.
13 Kolperstraat 14.

Literatuur

Drunen A.H. van, 'Het Bossche burgerhuis in het midden van de 16de eeuw', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bosch tot Stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983

Drunen, A.H. van, 'doc.blad 07', in: Rijksdienst Monumentenzorg, *Restauratie Vademecum, Vloer op balklaag, hout*, 1995/35

Enderman, M.W., 'Structural timber in 15th- and 16th-century town houses in 's-Hertogenbosch (The Netherlands): recent research on supporting structures', in: P. Fraiture (ed.), *Between Carpentry and Joinery*, Brussel 2016, p. 46-65

Enderman, M.W., 'Bossche huizen in de tijd van Bosch', in: *De stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief*, 's-Hertogenbosch 2016

Over de auteur

Maarten Enderman was tot februari 2019 bouwhistoricus bij de afdeling Erfgoed van de Gemeente 's-Hertogenbosch en is thans in die hoedanigheid werkzaam bij de Gemeente Haarlem.

Ben Kooij

De meest gastvrije Tilburger

1) Exterieur van Banketbakkerij Van Vlerken aan de Heuvelstraat 116 in Tilburg. *(foto S. Technau 2018, beeldbank RCE)*

Echte oude banketbakkerswinkels zijn inmiddels schaars geworden in ons land. Slechts hier en daar kom je er nog een tegen waar de tijd stil heeft gestaan, zoals in Haarlem bij Michel Patisserie-Chocolaterie aan de Grote Houtstraat 173, in Amsterdam bij Patisserie Holtkamp (sinds 1886) aan de Vijzelstraat 15 en Banketbakkerij Van Vlerken (sinds 1903) in Tilburg aan de Heuvelstraat 116. Wanneer ik in Tilburg op bezoek bij mijn zoon ben, dan gaan we steevast even naar Maarten van Vlerken. Deze rasechte banketbakker heeft zijn winkel aan de Heuvelstraat, midden in het centrum. Zijn zaak is een begrip in Tilburg. Wie als kind vroeger vol bewondering voor de etalage stond te kijken, gaat er nu met zijn eigen kinderen heen.

Van Vlerken

Het bedrijf Van Vlerken bestaat al meer dan een eeuw. Alphons van Vlerken begon in 1903 een brood-, koek- en banketbakkerij in de Noordstraat 96, niet ver van het station. Opmerkelijk is dat Alphons de mogelijkheid zag om zich hier te vestigen, er waren rond 1900 al 150 bakkers in Tilburg. Hij had blijkbaar de tijd en de wind mee. In 1945 nam zoon Martien de zaak over. In de jaren vijftig verhuisde hij het bedrijf naar Heuvelstraat 116, een representatieve plek in de drukste winkelstraat van de stad. De winkel kreeg toen een moderne inrichting met twee etalages, glazen toonbank, glazen wandkasten en zelfs een glazen cilinderkast waarin bruidsuikers en dergelijke waar te bewonderen zijn.

De huidige eigenaar Maarten van Vlerken (*1950) is de kleinzoon van Alphons en bestiert de zaak nog zoals zijn vader en opa dat vóór hem deden. Op zijn zeventiende is hij in het bedrijf gekomen en in 1975 nam hij de zaak over en betrok hij de woning boven de zaak. Maarten leerde het vak van zijn vader en op de speciale banketbakkersopleiding in Amsterdam. Toen hij de zaak overnam richtte hij direct rechts achterin een tea- en lunchroom in. De winkel is sindsdien vrijwel niet veranderd. Maarten houdt zich niet met dingen bezig als Facebook, webpagina, Instagram en zo meer. Gewoon alles mondeling, analoog en direct. Afrekenen doet hij op zo'n ouderwetse zilverkleurige kassa.

Varkenspoten

Het gepleisterde pand aan de Heuvelstraat dateert in de kern uit de tweede helft van de achttiende eeuw en is om die reden aangewezen als gemeentelijk monument. De nagenoeg symmetrische indeling van de winkelpui met de deur in het midden en aan weerszijden een groot etalageraam op hardstenen basement verraadt een latere aanpassing uit circa 1890.
Met het grootste plezier richt Maarten de etalages in met zelfgemaakte creaties. Aan alle feesten doet hij mee, Valentijnsdag, Moederdag, Vaderdag en natuurlijk ook Pasen wanneer er weer volop eieren en paashazen op voorraad zijn. Zijn aangeklede etalages zijn pure nostalgie want bijna nergens worden etalages zo ouderwets gezellig ingericht ter gelegenheid van een van onze traditionele feesten.
Het hoogtepunt is wel de Sinterklaastijd met vele marsepeinen producten. In de etalage liggen dan ook flinke varkenspoten van suiker. 'Typisch Tilburgs. Die maakte mijn opa al', vertelt Maarten. Er liggen pieten van chocolade, kroketten en zelfs een heel varken van marsepein voor het raam.

Winkels met oud interieur zijn zeldzaam

Als iemand zou vragen hoeveel winkels met een oud interieur (ouder dan vijftig jaar) er in ons land nog over zijn, dan kan ik daar op antwoorden: heel weinig. Ik denk dat het minder dan één promille van alle bestaande winkels is. Een landelijk overzicht is er niet, maar er is wel een soort inventarisatielijst bekend van Amsterdam, de stad met hoogstwaarschijnlijk de meeste oude winkelinterieurs van ons land. Kort geleden heeft de stad aangekondigd een inventarisatie van de oude winkelpuien te houden. Daarmee hoopt de gemeente een begin te maken met het daadwerkelijk behoud van historische winkels.
De werkgroep die hielp om de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) brochure *Behoud van historische winkelinterieurs* vorm te geven, merk-

2) Interieur van Banketbakkerij Van Vlerken aan de Heuvelstraat 116 in Tilburg. *(foto S. Technau 2018, beeldbank RCE)*

3) De voormalige winkel van P. de Gruyter en Zn. uit 1935 aan de Gasthuisring 5 in Tilburg. Deze winkelketen met zijn fraaie winkelinterieurs bestaat niet meer; van een enkele winkel is de pui slechts bewaard. *(foto J.P. de Koning 1996, beeldbank RCE)*

4) Exterieur van de unieke Borstelwinkel in de Mensstraat 7 te Deventer.
(foto W. van der Sar 2017, beeldbank RCE)

5) Interieur van de Borstelwinkel in de Mensstraat 7 te Deventer.
(foto W. van der Sar 2017, beeldbank RCE)

te hoe moeilijk het was om goede voorbeelden te vinden. In verhouding tot de oude winkelinterieurs zijn er beduidend meer oude winkelpuien bewaard gebleven. Een van de werkgroepleden, Jan Jehee, heeft daar een paar jaar geleden een boek over geschreven.
In oude steden zijn vaak nog maar enkele winkels waar de tijd als het ware stil heeft gestaan. Van sommige winkels is er zelfs nog maar één over, zoals van de Deventer borstelwinkel waar honderden, veelal handgemaakte, borstels te koop waren. Bij veel van de winkels met een historisch interieur is het vijf voor twaalf. Dit betekent dat zij een onzekere toekomst tegemoet gaan. Slechts door tijdige signalering, bundeling van krachten en ondersteuning van de lokale overheden en erfgoedpartners kunnen we redden wat er nog te redden valt.
Ook buiten Amsterdam is er al gepubliceerd over historische winkelinterieurs, zoals in Bleek van begeerte over Haagse winkelarchitectuur. Ik wil met dit betoog aandacht vragen voor die enkele historische winkelinterieurs die er nog over zijn. Graag wil ik (bouw)historici die een dergelijk interieur onderzocht hebben oproepen om er over te schrijven, dat kan in de Nieuwsbrief, maar ook elders. Door aandacht te schenken aan de interieurs blijven ze in beeld.

Verantwoording

Literatuur

Jehee, Jan, *Winkelpuien in Nederland*, Zwolle 2014
Koopmans, B. en D. Valentijn, *Bleek van begeerte. Winkelarchitectuur in Den Haag*, Den Haag 2014
Kouwen, Claudia van, *Behoud van historische winkelinterieurs*, brochure RCE, Amersfoort 2018

Stoken met turf - de historische wandisolatie van een houten huis

Aan de rand van het dorp Warnsveld staan twee houten pre-fab huizen die in 1925 zijn gebouwd in opdracht van de familie De Jonge van Ellemeet en zeer waarschijnlijk zijn geleverd door de in 1882 gestichte firma Christoph & Unmack uit Niesky (bij Görlitz) in Duitsland.[1] De huizen hebben gevels met een houten bekleding, waarvan alleen Boslaan 16 de oorspronkelijke afwerking met rabatdelen heeft behouden, het andere huis kreeg op zeker moment tijdens groot onderhoud een nieuwe, gepotdekselde houten bekleding. Boslaan 16 is aangewezen als rijksmonument en is behoudens enkele ondergeschikte aanpassingen aan het interieur vrijwel gaaf behouden gebleven. Tijdens recent uitgevoerd onderhoud, dat werd gecombineerd met het verbeteren van de isolatie van het huis, kon de wandopbouw beter bestudeerd worden.

Deze bestaat uit gekoppelde houten stijlen waartegen aan de buitenzijde teervellen als waterdichte laag waren bevestigd. De vellen waren aan beide zijden bezand. Tegen de stijlen is de buitenschil van rabatdelen aangebracht. Tijdens het ontmantelen aan de binnenzijde van de gevels bleek dat het huis is besteld met een wandisolatie van turf. Deze afwerking stond in de catalogus van Christoph en Unmack als optie vermeld.[2] De turfisolatie is in 1973 in enkele kamers door steenwolisolatie met spaanplaat vervangen, maar bleek in de rest van het huis nog aanwezig. De stijlen zijn voor deze isolatielaag voorzien van een sponning aan de binnenzijde waartussen turfplaten waren gespijkerd van 100 x 50 centimeter. Tussen de platen en de buitenhuid bestond een spouw van 6,5 centimeter. De platen zijn opgebouwd uit afzonderlijke turftegels van 3 centimeter dik, 14 centimeter breed en 24 centimeter hoog die met de lange zijden tegen elkaar zijn gelijmd. Het is goed mogelijk dat het hier gaat

1) De westelijke tuingevel van Boslaan 16 Warnsveld.
(foto J. Krijnen – gemeente Zutphen)

2) (links) De wandopbouw bestond uit samengestelde turfplaten met vlakke spijkers tegen houten stijlen bevestigd en met stuc afgewerkt. *(foto J. Krijnen – gemeente Zutphen)*

3) Het stucwerk is zonder raaplaag op de turf aangebracht. Achter de turfbroodjes is de waterkerende laag van teervellen te zien. *(foto J. Krijnen – gemeente Zutphen)*

om Maxioliet, een uit turfblokken samengestelde plaat die in 1922 op de markt werd gebracht door de firma Huygens en Wessel uit Amersfoort.[3]
Of deze firma de platen zelf fabriceerde of dat zij een bestaand product importeerde is niet duidelijk.
Om de fragiele platen (en de wanden als geheel) wat meer stabiliteit te geven zijn al tijdens de bouw extra stijlen getimmerd. De wanden werden afgewerkt met een dunne stuclaag die direct op de turf is aangebracht. Om de hechting te verbeteren werd tussen de platen steeds een lintvoeg opengelaten. De glad afgewerkte stuclaag is vervolgens geschilderd. De dun uitgevoerde wandafwerking zal vermoedelijk al snel gebrekkig zijn geweest en scheurvorming hebben vertoond: bij sterk leunen gaf deze al mee. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog zullen daarom in diverse vertrekken de wanden met kraalschroten zijn bekleed.

Jeroen Krijnen, bouwhistoricus gemeente Zutphen

Verantwoording

Noten

1 In *Katalog XXIII* van het bedrijf opgenomen als model Wassenaar II, p. 11.
2 *Katalog XXIII*, p. VIII.
3 Bot 2009, p. 260.

Literatuur

Bot, Piet, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen a/d Maas 2009
Deutsche Holzhäuser Katalog XXIII: www.archive.org/details/DeutscheHolzhuser.KatalogXxiii

Genummerd stucwerk uit de late achttiende eeuw

Het rijksmonument Prinsenstraat 39-41 ligt in een wijkje van Dordrecht dat pas in 1572 binnen de vestingwerken van de stad is gekomen. Het in oorsprong zeventiende-eeuwse, diepe pand is omstreeks 1776 gemoderniseerd. Dat jaartal heeft behanger Johannes Landerts op een grenen-houten koker genoteerd toen hij in die ruimte op de bel-etage het behang aanbracht. Dit behang is niet meer aanwezig, maar wel rijke stucdecoraties uit die tijd in enkele kamers en gangen op de bel-etage en de daarboven gelegen verdieping. Bijzonder in dit stucwerk is de combinatie van de vloeiende, fragiele, veelal asymmetrische florale decoraties in de Lodewijk XV-stijl (circa 1740-circa 1770), zonder schelpmotieven, en veel 'vlezigere', hoekige en symmetrische decoraties van de daaropvolgende 'overgangsstijl' (circa 1770-circa 1800) (afb. 1). Uitzonderlijk is een volledig in stucwerk vormgegeven schouw, zowel de mantel als de boezem, die in de voorkamer op de verdieping staat (afb. 2). Nagevraagd bij Eloy Koldeweij, interieurspecialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, blijken van zo'n gestuukte mantel nog geen andere voorbeelden bekend te zijn. Volgens hem wijst de iconografie op deze schouw met fluiten, bloemen, hoed en herderstas op het buitenleven.

De voorkamer van de bel-etage heeft een schouw met een meer gebruikelijke opbouw, bestaande uit een mantel met een natuurstenen omlijsting voorzien van rococomotieven en een gestuukte boezem (afb. 3). Tussen de attributen op deze boezem zag Eloy de staf van de Griekse god Hermes en enkele eigenaardige potten, die naar

afbeelding 1)

afbeelding 2)

afbeelding 3)

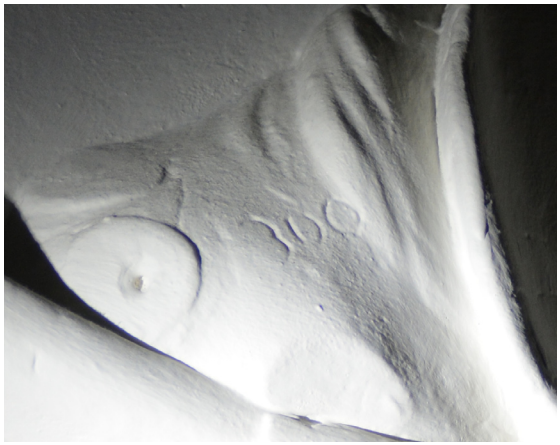

afbeelding 4)

zijn idee erop kunnen wijzen dat de toenmalige eigenaar een medicus was. Met strijklicht kwam op een van deze attributen een zeer onverwacht verschijnsel in het zicht: het nummer 300 (afbeelding 4). Uit de latere negentiende eeuw kennen we de nummering van stucornamenten door de massaproductie van afgietsels die in catalogi werd aangeboden. Het voorbeeld in Dordrecht maakt het denkbaar dat het nummeren al een eeuw eerder werd ingezet. Op zich niet onwaarschijnlijk, want juist in deze periode, de late achttiende eeuw, nam het gebruik van afgietsels steeds meer toe, terwijl voorheen vooral sprake was van getrokken en gemodelleerd stucwerk. Het nummeren van de mallen die vaker gebruikt konden worden moet ook toen al voor de hand hebben gelegen. Ons zijn echter geen andere voorbeelden van dergelijk vroeg genummerd stucwerk bekend. Dit indrukwekkende stucwerkensemble was slechts 'bijvangst' tijdens een quickscan, die op andere onderdelen van het huis was gericht. Nader onderzoek is dus nog noodzakelijk.

Karel Emmens

Literatuur

Emmens, Karel, *Dordrecht Prinsenstraat 39(-41)*, (bouwhistorische quickscan, rapport Emmens BCA), Zaltbommel 2018 (ongepubliceerd)

Freling, Wijnand, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1993 (o.m. p. 143-144)

Freling, Wijnand, *'Stucwerk? Zo gewoon en zo fantastisch'*, in: Eloi Koldeweij (eindred.), Stuc. Kunst en techniek, Amersfoort/Zwolle 2010, p. 60-91 (hier p. 70-75)

Hermans, D.B.M., '"Genummerde" stucornamenten', in: *Restauratievademecum RVblad* Ornament in stuc 01 (1993)

Met hartelijke dank aan Eloy Koldeweij voor zijn waardevolle opmerkingen.
Foto's door Karel Emmens.

Marmeren zeskanten

In het pand Oudezijds Voorburgwal 61 in Amsterdam liggen zeskantige witmarmeren vloertegels. Deze tegels werden aangetroffen tijdens onderzoek door bouwhistorica Eva Osinga in opdracht van Stadsherstel Amsterdam NV voorafgaand aan de restauratie. Deze zogenaamde 'zeskanten' bleken bijzonderder dan gedacht, of toch niet? Inger Groeneveld, bouwhistorica bij Monumenten en Archeologie te Amsterdam, voerde in de jaren 2005-2009 voor de RDMZ/RCE een onderzoek uit naar marmeren vloeren uit de periode 1600-1800. Ze vertelde dat dergelijke vloeren voorkomen in steenhouwersinventarissen van rond 1700-1710, maar dat, voor zover bekend, de eerste keer dat over zeskantige marmeren tegels gesproken wordt in 1671 is. Toen kwamen zes schepen vol met zeskanten naar Amsterdam, dat kunnen wel tot 60.000 stenen zijn geweest, aangezien een scheeplading vloerstenen rond 10.000 stenen was.[1] Toch waren er tot voorkort maar drie vloeren met deze zeskanten in Amsterdam en Haarlem bekend. De vloer in Oudezijds Voorburgwal 61 is het vierde exemplaar, heel bijzonder dus! De datering tussen 1670 en 1700 past goed bij het classicistisch vormgegeven portaal waarin de vloertegels werden aangetroffen.

Na deze ontdekking bleek Stadsherstel Amsterdam nog een vijfde vloer met zeskanten te bezitten. Bij de restauratie van de Korsjespoortsteeg 8 werd tijdens het funderingsherstel onder later aangebrachte vloerafwerkingen ook een aantal zeskantige witmarmeren tegels aangetroffen. Deze tegels zijn deels hergebruikt in het pand. Dat in korte tijd nog twee vloeren met witmarmeren zeskanten aangetroffen zijn doet de vraag rijzen hoe bijzonder deze zeskanten eigenlijk zijn en of ze niet vaak 'over het hoofd' gezien worden als een bijzonder element. Er is nog maar weinig informatie over dit type marmertegel, dus elk brokje informatie kan helpen een beter beeld te krijgen van de toepassing van marmeren zeskanten.
Over vierkante marmertegels is meer bekend. Deze kwamen rond 1670-1700 voor in een grote maatvariatie: van 8 duim tot 29 duim (de Amsterdamse duim is 2,57 cm). Maar of dit ook

voor zeskanten het geval was, weten we niet. De zeskanten in de drie vloeren die tot nu toe bekend waren hadden alle een afmeting van circa 44 cm breed. De tegels in Oudezijds Voorburgwal 61 zijn iets groter. De tegels in de hal en het portaal zijn circa 55 cm breed (elke zijde is circa 32 cm breed) en bijna 3 cm dik. De tegels in de gang naar het achterhuis zijn circa 47,5 cm breed (met zijden van circa 28 cm breed). De in Korsjespoortsteeg 8 aangetroffen tegels hebben dezelfde afmetingen als in de gang van Oudezijds Voorburgwal 61.

Kent u toevallig ook een vloer met marmeren zeskanten? Wij horen het graag!

Eva Osinga
(U kunt een email sturen naar eva@osingabouwhistorie.nl.)

Verantwoording

Noot

1 Groeneveld 2010, p. 344-345.

Literatuur

Groeneveld, Inger, 'Steinböden im Amsterdamer Wohnhaus 1620-1770', in: *Jahrbuch für Hausforschung 61 (Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung)*, Marburg 2010, p. 341-362

Foto's door Eva Osinga.

Boekrecensies

Coert Peter Krabbe, Dolf Broekhuizen, Niek Smit, Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser.
Uitgeverij Waanders & de Kunst, Zwolle, 2018, 456 blz., geïll. in kleur en zwart/wit, ISBN 978 94 6262 174 9, € 51,35.

Afgelopen jaar verscheen *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* ter ere van het 100-jarig bestaan van Vereniging Hendrick de Keyser. Het is een zelfstandig werk maar tevens het vervolg op de vierdelige serie Huizen in Nederland die tussen 1993 en 2000 werd uitgegeven. Waar de bestaande serie per regio was geordend, bespreekt de nieuwe uitgave huizen uit het hele land. Het boek wordt gepresenteerd als een standaardwerk over het Nederlandse woonhuis in de genoemde periode en heeft dezelfde opzet als de eerdere delen uit de serie: na een theoretisch deel over de ontwikkeling van het woonhuis in de afgelopen twee eeuwen volgt een beschrijving van de negentiende- en twintigste-eeuwse panden in het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser.

Het eerste deel van het boek beslaat 185 pagina's en bestaat uit vier chronologische delen: twee over de negentiende en twee over de twintigste eeuw. De delen over de negentiende eeuw, 'De nadagen van het ambachtelijk bouwen (1800-1860)' en 'Een veranderende woonomgeving (1860-1900)' zijn geschreven door Coert Peter Krabbe, architectuurhistoricus bij Bureau Monumenten en Archeologie te Amsterdam en specialist negentiende-eeuwse architectuur. De knip rond het jaar 1860 is een logische: in die periode begon een enorme groei van de Nederlandse steden en werd het merendeel van de huizen voor de markt gebouwd. In de tekst ligt het accent duidelijk niet op vormgeving, maar op andere thema's rondom de ontwikkeling van huizen: indeling en gebruik, de rol van de opdrachtgever, bouwtechniek, comfort en het interieur. Deze verschuiving is een algemene trend in het huizenonderzoek van de afgelopen jaren. Bij het bespreken van de huizen wordt regelmatig gerefereerd naar huizen in het bezit van de vereniging, maar ook naar huizen buiten de collectie. Soms wordt het duidelijk dat naar een aantal van de besproken thema's nog maar relatief weinig onderzoek is gedaan. Zo wordt met één anekdote uitgelegd dat de slaapverdieping van huizen ook gebruikt kon worden voor ontvangst: in Huis Barnaart was op de verdieping een kamer met verzamelingen aanwezig waar de gastheer in 1807 Lodewijk Napoleon ontving. Meer methodiek bij het bespreken van de functies van de verschillende ruimtes in huizen had de lezer meer inzicht verschaft. De analyse van C.A. van Swigchem over het ruimtegebruik in het Hodshon Huis is interes-

sant, maar dateert uit 1981 en biedt geen nieuwe informatie.

De twee delen over de twintigste eeuw, 'Een betere woning voor allen (1900-1940)' en 'Democratisering van het wonen (1940-2000)' zijn geschreven door architectuurhistoricus Dolf Broekhuizen, specialist jongere bouwkunst. De hoofdstukken volgen min of meer dezelfde thema's als de hoofdstukken over de negentiende eeuw en bespreken de enorme veranderingen in het wonen in de twintigste eeuw door de demografische, economische en technische ontwikkelingen. Nieuwe vormen van wonen zoals tuinwijken, fabrieksdorpen en etagebouw worden besproken, en het gevolg van de komst van elektrische apparaten in huis. Al lezende verandert het negentiende-eeuwse huis in herkenbare jaren zestig wijken en hoogbouw die in iedere Nederlandse stad te vinden zijn. De keuze om veel thema's te bespreken heeft ertoe geleid dat sommige hoofdstukken wel erg kort zijn geworden en niet ieder thema krijgt evenveel aandacht. De rol van de opdrachtgever vanaf 1940 wordt in minder dan een halve pagina besproken met kort aandacht voor de nota's ruimtelijke ordening, waarin marktpartijen veel ruimte kregen, en de kleine schaal van particulier opdrachtgeverschap in Nederland. Uiteraard heeft de auteur veel keuzes moeten maken door het relatief kleine aantal pagina's dat hij tot zijn beschikking had, maar daardoor lijkt er ook in dit deel niet altijd ruimte te zijn voor analyse en dreigt het verhaal soms een opsomming van informatie te worden.

Het grootste deel van het boek is gewijd aan de beschrijvingen van 45 huizen van Vereniging Hendrick de Keyser, opgesteld door Niek Smit en Wouter van Elburg. De beschrijvingen bestaan net als in de eerdere delen uit een 'situatie en geschiedenis' en een 'beschrijving en reconstructie'. Het zijn interessante teksten waarin telkens goed de context van de huizen wordt uitgelegd met een heldere beschrijving van de gebouwen. De auteurs hebben de gebouwen zelf kunnen onderzoeken, waardoor de beschrijvingen meer zijn dan een samenvatting van de bestaande literatuur. De teksten gaan, net als in het eerste deel, vergezeld van mooi beeldmateriaal en van tekeningen van Jan Jehee. Dankzij de verzameling van Hendrick de Keyser passeren zeer diverse gebouwen de revue: van het rijke Huis van Eysinga in Leeuwarden (voltooid in 1806) en een laat negentiende-eeuwse arbeiderswoning in Warnsveld, tot aan een hofje uit 1926 in Schiedam en Huis Jan de Jong uit 1967-1968 in Schaijk. De beschrijvingen zijn interessant om op zichzelf te lezen, maar ondersteunen ook het verhaal uit het eerste deel van het boek.
Opvallend is dat in dit deel niet alleen huizen uit de negentiende en twintigste eeuw worden besproken, maar alle panden uit deze periode in eigendom van de vereniging. Zo komen ook het stoomgemaal De Cruquius, een industriële molen in Valkenburg en het gebouw van de Algemene Nederlandsche Diamantwerkers Bond in Amsterdam voorbij. Dit is mooi meegenomen voor de lezer, maar niet helemaal consequent. Hendrick de Keyser werkt momenteel aan losse, aanvullende beschrijvingen van haar nieuwe aanwinsten die niet meer in de boeken kunnen worden opgenomen. Wellicht waren de niet-huizen uit het boek daar ook goed op hun plaats geweest.

Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw is een mooie uitgave geworden met veel beeldmateriaal. Jammer is dat sommige afbeeldingen en plattegronden erg klein zijn om de details goed te kunnen bekijken. Wanneer er bewust veel aandacht is voor de plattegrond is het prettig wanneer deze ook makkelijk afgelezen kan worden. Of de uitgave echt een standaardwerk genoemd kan worden, is nog maar de vraag. Slechts een deel van het boek is gewijd aan de ontwikkeling van het woonhuis en in dit deel mist nog af en toe de analyse. De rode draad in de ontwikkeling van huizen moet de lezer zelf formuleren, een nawoord of een uitgebreidere inleiding had hierbij geholpen. Het is wellicht dan nog geen standaardwerk, wel is hier sprake van twee boeiende essays over de ontwikkeling van het woonhuis in de negentiende en twintigste eeuw en een reeks mooie beschrijvingen om dit te illustreren.

Mariël Urbanus

Johans Kreek en Henk Slechte, Het oudste huis van Nederland, 900 jaar proosdij in Deventer. WalburgPers, 2019, 160 blz., ISBN 978 94 6249 301 8, geïllustreerd in kleur en zwart/wit, € 29,95.

De Stichting Bouwhistorie Nederland heeft vanaf haar oprichting een bijzondere band met het huis Sandrasteeg 8 te Deventer. Een bespreking in de Nieuwsbrief Bouwhistorie van de recent verschenen publicatie over dit 'oudste huis van Nederland' ligt daarom voor de hand, ook al is het boek voor een breder publiek bestemd. De zorgvuldige uitvoering van tekst, illustraties, kaders en bijlagen maakt het ook voor bouwhistorici nuttig kennis te nemen van deze publicatie. De recensie zal vooraf gaan door een introductie en beschrijving van de eerste jaren van de SBN en de emancipatiestrijd van de vakdiscipline bouwhistorie en de plaats die het proosdijgebouw daarin speelde. Vervolgens wordt het boek vanuit deze bouwhistorische invalshoek besproken.

De voorgeschiedenis

Al tijdens de eerste vergaderingen van de nog piepjonge SBN, in 1992, kwam de proosdij van Deventer ter sprake. De proosdij was het woonhuis van de proost, het hoofd van het kapittel. Het gebouw met zijn natuurstenen zijgevel sprak sterk tot de verbeelding van de verenigde bouwhistorici. Het was, en is nog steeds, een van de kerntaken van de stichting om bouwhistorie meer bekendheid te geven en deze discipline een vaste plaats in de Nederlandse monumentenzorg te bezorgen. De SBN zocht daarom naar aanspreekbare voorbeelden van bouwhistorisch onderzoek om het nut en de noodzaak van deze vorm van bovengronds archeologisch onderzoek aan te tonen.

Het voormalige woonhuis van de proost, het hoofd van het kapittel, is een hoog smal huis op de hoek van de Sandrasteeg met de Stromarkt dat al jaren op restauratie wachtte. De kap en de goten waren er slecht aan toe, maar aangezien het gebouw gekraakt was, konden de restauratieplannen niet van de grond komen.
De schetsplannen waren aan de hand van oude bouwtekeningen al enkele jaren daarvoor opgesteld zonder een bouwtechnisch, laat staan bouwhistorisch, onderzoek. In die tijd was dit nog de

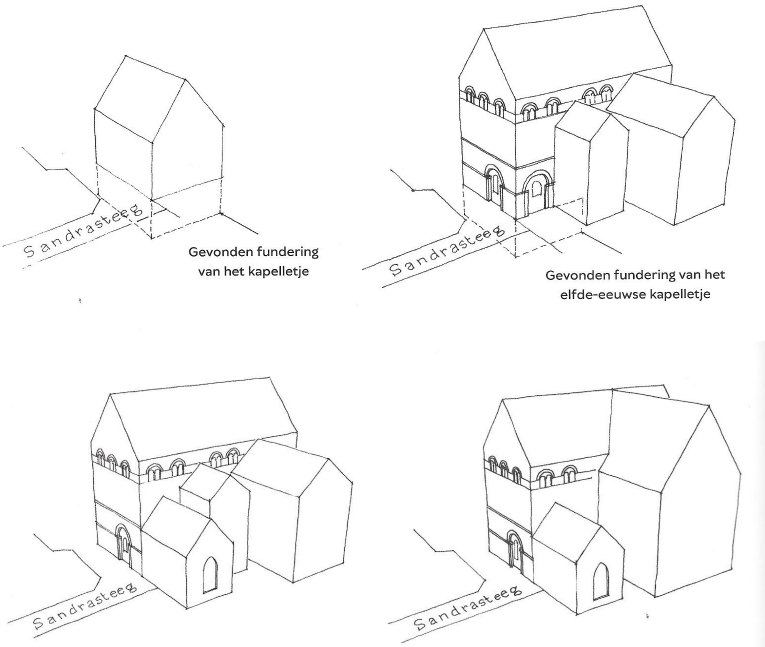

Tekeningen uit het boek van de proosdij midden elfde eeuw, rond 1130, begin dertiende eeuw en 1334. *(Uit:* Het oudste huis van Nederland, 900 jaar proosdij in Deventer*)*

dagelijkse realiteit in monumentenland en daarom een ideale testcase voor de SBN. De architect, Johans Kreek, was een van de eerste afgestudeerden restauratie aan de Technische Hogeschool Delft. Hij realiseerde zich dat er voor een goed restauratieplan een gedegen vooronderzoek noodzakelijk is. Dit bewustzijn was toen, en is nu, nog niet algemeen verspreid onder architecten. Het hier besproken boek kan heel goed als pleitbezorger voor bouwhistorisch vooronderzoek dienen.

Begin 1992 was het zover dat het gebouw in enkele maanden tijd bouwhistorisch en archeologisch kon worden onderzocht. Eenvoudig ging dat niet. Deventer had geen stedelijke bouwhistoricus en er was geen budget. Zonder financiële middelen toch een onderzoek? In dit geval wel: een team van voornamelijk vrijwilligers verrichtte het merendeel van het werk in het gebouw en op de steigers. Twee SBN-leden van het eerste uur, Elisabeth Stades-Vischer en Wijnand Bloemink, waren hierin actief. Hiervoor was de medewerking van de aannemer en het sloopbedrijf wel noodzakelijk. Dirk de Vries, SBN bestuurslid, rapporteerde er over in de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* van september 1992 (nr. 3, p. 2-4). Deze samenwerking met bouwondernemers is van groot belang voor het praktisch uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek. In Deventer leverde het een door de aannemer gefinancierd vouwblad op, dat tijdens de open monumentendag van dat jaar gepresenteerd werd.

De bouwhistorie stond voor het eerst in de schijnwerpers. De Stichting Open Monumentendag presenteerde op die dag in 1992 te Deventer ook het boekje *Bouwgeschiedenis van monumenten*: een belangrijke stap in het emancipatieproces van bouwhistorie. De resultaten van het gecombineerde bouwhistorisch-archeologisch onderzoek van de proosdij werd in het *Bulletin KNOB* (1992, nr. 5/6, p. 156-165) gepubliceerd. Dit vaktijdschrift was en is voor bouwhistorie nog steeds het belangrijkste communicatiemiddel met aanverwante wetenschappelijke disciplines. In het genoemde artikel werd het huis Sandrasteeg 8 nog als een poorthuis omschreven. Uitgebreider kwam de proosdij aan bod in 1996, in de bundel *Het kapittel van Lebuinus in Deventer*. Hierin werden al vraagtekens gezet bij de vermeende functie van poorthuis. Bij de verdere uitwerking en interpretatie van het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek bleek dat er sprake was van een voorganger. De oudste aangetroffen funderingsresten gaan terug tot het midden van de elfde eeuw. Mogelijk betrof het een kleine huis-

kapel met een halfronde apsis die aan de buitenzijde recht was afgesloten. Over deze tufstenen restanten is omstreeks 1130 een nieuw, eveneens tufstenen, gebouw opgemetseld, het huidige hoekhuis Sandrasteeg 8. Letterlijk voortbouwend op de voorganger is dit huis als een huiskapel geïnterpreteerd. De aangetroffen 'poort' werd als restant van de halfronde apsis aangezien. In de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* van 2015 (nr. 58, p. 48-63) beschrijft de restauratiearchitect deze en andere nieuwe inzichten. Een mooi voorbeeld van een bouwhistorische polemiek, die in het *Bulletin KNOB* niet zou hebben misstaan. De Deventer proosdij is immers meer dan alleen een bouwhistorisch fenomeen.

Met deze publicatie was de proosdij in 2015 weer terug bij de Stichting Bouwhistorie Nederland. Gedetailleerde discussies in, voor leken moeilijk te begrijpen, bouwhistorisch vakjargon, horen ook specifiek in de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* gevoerd te worden.

In 2015 kwam ook een bouwhistorische publicatie uit over het huis Stromarkt 19, gelegen naast Sandrasteeg 8, waarmee het oorspronkelijk een geheel vormde. Ook dit huis is, wederom door vrijwilligers, onderzocht, ditmaal door de Werkgroep Bouwhistorie Deventer van de Historische Vereniging Deventer. In de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* van mei 2016 (nr. 60, p. 116) is aan dit doorwrochte bouwhistorische boek enige aandacht besteed.

De boekbespreking

Voor het brede publiek is er nu, uitgaande van de nieuwe bouwhistorische inzichten, een boek verschenen van het pand Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19. Samen vormden deze panden het oorspronkelijke tufstenen proosdijgebouw. In het zorgvuldig uitgevoerde en fraai geïllustreerde boek wordt de bouwgeschiedenis van de proosdij beschouwd in samenhang met de gebruiks- en bewoningsgeschiedenis en met de stadsgeschiedenis van Deventer. De tekst is geschreven door restauratiearchitect Johans Kreek en historicus Henk Slechte. Hun teksten lopen naadloos in elkaar over, waarbij het bouwhistorische deel een relatief bescheiden plaats inneemt. De lopende tekst is chronologisch ingedeeld in een negental hoofdstukken. De laatste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de restauratie en aan het huidige gebruik als stadsbibliotheek. Het gebouw wordt door deze brede aanpak veel meer dan een constructie van stenen en hout. Het onderzoek van oude huizen bereikt zo een breder publiek en vergroot het draagvlak.

Dit wordt versterkt door ruim 25 kaderteksten die, duidelijk herkenbaar door een achtergrondkleur (die van Bentheimer zandsteen), tussen de lopende tekst zijn opgenomen. In deze korte kaders worden de opeenvolgende eigenaren en gebruikers aan de lezer voorgesteld. Het gebouw komt hierdoor in een historisch kader te staan en komt meer tot 'leven'. Een serie van handmatig, door Jim Peters vervaardigde, isometrische tekeningen maken de bouwgeschiedenis zichtbaar. De schetsen tonen echter alleen de buitenzijde van de bouwmassa's. Zo is bijvoorbeeld niet te zien dat de kapel een halfrond gesloten apsis heeft. De lijntekeningen geven ook geen informatie over het materiaalgebruik, de textuur en kleur van de gebouwen. De tegenwoordige digitale tekentechnieken bieden deze mogelijkheden wel, zoals heel klein op de achterzijde van de kaft te zien is. Waarom zijn er niet meer van deze digitale

afbeeldingen in het boek opgenomen? De fotogrammetrische en kleurenopnamen van de gevels die hiervoor nodig zijn, zijn voorhanden en staan wel in het boek afgedrukt. Bij het vervaardigen van virtuele presentaties ligt wel het gevaar voor al te creatief invullen van de bouwsubstantie op de loer. De paginagrote architectentekeningen van het nieuwe bibliotheekgebouw die in het laatste hoofdstuk van het boek voorkomen getuigen hiervan. De bouwhistoricus zal de verleiding van dergelijke fantasierijke, voor leken intonerende computertekeningen moeten weerstaan. Mooie reconstructietekeningen mogen niet het einddoel van een onderzoek worden. Wat niet bekend is mag niet zonder meer in de tekening worden gereconstrueerd.
De bouwkundige tekeningen in het boek voldoen aan dit bescheiden criterium. In een bijlage (3) vormen de isometrische handschetsen samen met een korte toelichting voor een heldere overzichtelijke bouwchronologie. De onderbouwing van deze bouwgeschiedenis is verbeeld in een aantal traditionele lijntekeningen. Deze zijn op een goed leesbare grootte en steeds op dezelfde schaal afgedrukt, iets wat lang niet in alle bouwhistorische publicaties vanzelfsprekend is. Documentatietekeningen ontbreken in dit boekwerk. Voor een breed publiek zijn deze moeilijk leesbare tekeningen ook niet geschikt. Het overbrengen van het bouwhistorisch verhaal in beeld en woord blijft hoe dan ook een moeizame zaak, zo blijkt uit hoofdstuk 2 waarin de bouw van de proosdij uit de doeken gedaan wordt. Dit deel is, vrees ik, voor niet-bouwhistorici nauwelijks te volgen. Voor de vakgenoten ontbreken de nodige detailtekeningen om de analyses goed te checken. Zij zullen op de hierboven genoemde vakliteratuur moeten terugvallen. Toch bevat het hier besproken boek ook voor vakgenoten een belangwekkende bijlage (1) in de vorm van een boedelinventaris uit 1592. Deze toont aan dat onderzoek van geschreven archiefbronnen noodzakelijk is om tot juiste bouwhistorische conclusies te komen. In de boedelinventaris is, zij het slechts indirect, sprake van de kapel, die vanuit een kamer in de onderbouw bereikbaar was. De inventaris maakt het mogelijk om een reconstructie van de indeling van het gebouw te maken, compleet met stookplaatsen. Er kan zelfs worden vastgesteld dat er kort voor 1592 op de eerste verdieping een ‘nije’ kamer naast de ‘hoff’ is aangelegd. Boedelbeschrijvingen informeren over veel meer dan alleen de meubilering en daarmee het gebruik van de vertrekken. Deze veelal in de notariële archieven aanwezige bronnen verdienen in het bouwhistorisch onderzoek meer aandacht.
Een derde bijlage betreft de bouwkundige termen. Dergelijke lijsten blijken onvermijdelijk te zijn in bouwhistorische publicaties. In archeologische en architectuurhistorische publicaties komen zulke lijsten met vaktermen minder voor. Die terminologie wordt kennelijk als bekend verondersteld. De vraag is wat het nut is om bouwkundige begrippen wél van een, voor leken vaak ook niet te volgen, uitleg te voorzien? In het hier besproken boek blijft de woordenlijst beperkt tot een zestiental begrippen. Het blijft arbitrair welke termen wel en welke niet verklaard worden.
Is met het verschijnen van dit boek het laatste woord gezegd over de Deventer proosdij? Ik hoop het niet. Zeker wat betreft Stromarkt 18 zou archiefonderzoek nog tot nieuwe interpretaties zou kunnen bijdragen. Voor het onderzoek van deze

historisch belangrijke bouwwerken zou echter een gemeentelijk bouwhistoricus ingeschakeld moeten worden, maar deze specialist wordt in Deventer node gemist. Het boek *Het oudste huis van Nederland* toont wederom de buitengewone hoge waarde aan van de bouwhistorische substantie in deze zeer vroege versterkte stad aan de IJssel.

Ad van Drunen

Wolfgang Dörfler, Robert Gahde, Luise Knoop (Hrsg.), Historische Hausforschung im Archiv. 29. Jahrestagung des Arbeitskreises für ländliche Hausforschung in Nordwestdeutschland im Niedersächsischen Landesarchiv in Stade.

Heidenau: PD-Verlag 2018, gebonden, 272 pagina's, geïll. in kleur en zwart/wit, ISBN 978-3-86707-845-0, € 18.

Bouwhistorisch onderzoek is bij uitstek een praktijkgerichte manier om de geschiedenis van een gebouw te ontrafelen. De bundel *Historische Hausforschung im Archiv* behandelt Noord-Duits archiefmateriaal, dat een extra informatiebron vormt voor gebouwonderzoek. Het gaat daarbij om belastinglijsten, beschrijvingen van huizen uit veilingen, inventarissen, brandverzekeringen, kaarten, bouwdossiers en andere bronnencategorieën. De aanleiding voor het verschijnen van de bundel was het 29e congres van de Arbeitskreis für ländliche Hausforschung in Nordwestdeutschland in 2017 in Stade, iets ten westen van Hamburg.
In zijn inleiding stelt Robert Gahde vast dat archiefonderzoek een wezenlijk element is van historisch huizenonderzoek en dat het daarom verwonderlijk is dat dit soort onderzoek nog niet eerder het hoofdthema van een congres van de Arbeitskreis is geweest. Daartegenover zou de vraag kunnen worden gesteld waarom dat thema een afzonderlijk congres verdient. Het antwoord zou moeten liggen in de methodische behandeling van het onderwerp. Het doel van het congres en de voorliggende bundel was om 'die Methode und die Quellenkunde der archivalischen Forschung zur Baugeschichte einmal grundsätzlich in den Blick zu nehmen und mit verschiedenen Beispielen zu beleuchten'. Maar helaas is dat niet helemaal wat er in deze publicatie wordt gedaan. Het eerste artikel na de inleiding is getiteld 'Die Hauslandschaft der südlichen Niederelbe' en biedt een wat plichtmatige presentatie van de belangrijkste kenmerken van historische huizen in de genoemde regio, maar heeft weinig met het centrale thema te maken. De bijdragen die daarna volgen, zijn onder te verdelen in twee groepen. Descriptieve artikelen, die één gebouw of een archiefbron behandelen, zijn veruit in de meerderheid. Thomas Bardelle maakt duidelijk vanaf wanneer en waarom er in de Landkreis Stade bouwdossiers zijn, hoe die zijn opgebouwd en wat erin kan staan en hoe archieven zijn gevormd. Ulrich Großmann behandelt de stadsbrand van Stade in 1659 en laat zien dat er nog enkele oudere huizen in de stad te vinden zijn en andere van na de brand stammen. Zijn bronnenmateriaal bestaat uit zeventiende-eeuwse publicaties en niet uit archiefbronnen. Het is dus niet bekend of er bronnen bestaan zoals overdrachtsaktes van grond direct na de brand, of vrijstellingen van belastingen, die meer over de betekenis van de brand duidelijk zouden kunnen maken. De

bijdrage van Anne-Kathrin Fricke-Hellberg laat zien welke wetenschappelijke collecties in het Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege aanwezig zijn, en is daarmee in feite een aangeklede inventaris in vogelvlucht.
De bijdrage van Bernd Adam over de architect Christian Ludwig Ziegler (1748-1818) heeft een biografisch karakter en Bernadeta Schäfer beschrijft de ontwikkelingen van nederzettingen en houtbouw in Kamiena Tal in Polen. Carolin Prinzhorn beschrijft een bouwdagboek uit Osnabrück uit de jaren 1597-1603. Leuk, maar zeer lokaal. Zeker in dit soort descriptieve bijdragen krijgt de lezer de indruk dat de bijdragen vooral zijn voortgekomen uit lopend, actueel onderzoek, waarbij toevallig ook archiefmateriaal werd gebruikt. Jens Kotte onderzoekt welke dakbedekkingen in de achttiende eeuw in de buurt van Altona voorkwamen; op zichzelf een mooie bijdrage. Wolfgang Fritzsche beschrijft de transformatie van barok paleis tot gevangenis in Siegen. Het is een bouw- en gebruiksgeschiedenis met nadruk op de nazitijd met gebruik van archiefstukken. Ulrich von Damaros behandelt twee achttiende-eeuwse boerderijen waarvan boedelinventarissen zijn overgeleverd, waarbij de auteur een poging doet om enkele vragen met betrekking tot de typologische ontwikkeling van boerderijen te beantwoorden.
Er zijn slechts enkele bijdragen in de bundel te vinden die doen wat in de inleiding is aangekondigd, namelijk 'die Methode und die Quellenkunde der archivalischen Forschung zur Baugeschichte einmal grundsätzlich in den Blick [...] nehmen'. Wolfgang Dörfler stelt de bronnen ten behoeve van regionaal huizenonderzoek in de archieven van de Elbe-Weserdriehoek voor. Hij laat zien hoe bijvoorbeeld 'Brandkataster' – inventarissen opgesteld ten behoeve van brandverzekeringen – een aanvullende informatiebron vormen bij huisonderzoek. Daarbij gaat het om de omvang van gebouwen, het materiaalgebruik, de indeling en de stookplaatsen. Thomas Spohn gaat op anekdotische wijze in op het soort informatie dat in negentiende-eeuwse dorpsverslagen te vinden is en geeft ook antwoord op de vraag wat de huizenonderzoeker er wel en niet aan heeft. Fred Kaspar beschrijft het ontstaan van bouwaanvragen en -vergunningen in het licht van het vigerende bouwrecht, waarbij de lezer zich onwillekeurig afvraagt of dat in de vele vorstendommetjes en andere soevereine staatjes van het Duitsland in de achttiende en negentiende eeuw op soortgelijke wijze plaatsvond. Michael Schimek behandelt de archieven van sinds de late zeventiende eeuw actieve brandverzekeringsmaatschappijen, veelal in het leven geroepen door landsheren. Hij is de eerste die op pagina 102 het woord 'Quellenkritik' laat vallen, toch niet onbelangrijk in een bundel die aan bronnenonderzoek is gewijd. Hij laat zien welke bronnen de verzekeringen hebben nagelaten en welke vragen hiermee kunnen worden beantwoord, zowel op objectniveau, als wat een kwantitatief-statistische analyse betreft. Sabine Bock ten slotte gaat in op de betekenis van archiefbronnen voor huizenonderzoek, waarvoor ze drie boedelinventarissen uit Mecklenburg behandelt. Hiermee wordt een beeld geschetst van de ruimtelijke verschijningsvorm van inmiddels verdwenen gebouwen. Uiteindelijk is de conclusie beperkt, namelijk dat archiefstukken voor een grote toename van kennis met betrekking tot gebouwen kunnen leiden.

De hoopvolle conclusie van de bundel kan luiden dat vrijwel iedere huizenonderzoeker zich bewust is van het belang van archiefonderzoek en dat ook met enige regelmaat verricht. Maar als handvat voor onderzoekers, met antwoorden op de vraag welke gegevens over het concrete gebouw specifiek in het archief te vinden zijn en welke niet, schiet het boek tekort. Ook wordt nauwelijks een kritische noot geplaatst bij de vraag in hoeverre archivalische gegevens met de gebouwde werkelijkheid overeenkwamen. De mogelijkheden van GIS om archiefgegevens ruimtelijk te positioneren blijven onbesproken, evenals het waardevolle instrument om historische kaarten te georefereren, of het kwantificeren van gegevens. Zo kunnen belastinggegevens meer duidelijk maken over functies van wijken en straten, over de verdeling van arm en rijk, en zodoende ook weer behulpzaam zijn bij de interpretatie van bouwhistorische gegevens.
Wat ontbreekt in de bundel is een kaartje met de belangrijkste plaatsen, zodat de lezer zelf maar moet weten of opzoeken wat 'Das alte Land' is, of waar 'Huttfleth bei Steinkirchen' ligt. Het boek is verder weinig ambitieus vormgegeven – in feite een Word-opmaak in Times New Roman met voetnoten – maar wel keurig gebonden uitgegeven met goed papier en uitermate vriendelijk geprijsd.

Gabri van Tussenbroek

Korstmossen en muurbloempjes

Benschop, Bob
Van weilanden naar woonwijken, Voorne-Putten 1945-1975.
Wbooks 2019, ISBN 9789462583245, gebonden, p. 128, € 24,95.
(deel 4 in de Wederopbouwreeks)

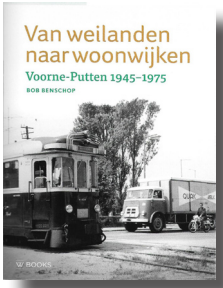

Het overwegend agrarische Voorne-Putten onderging na 1945 een ingrijpende metamorfose. De roerige geschiedenis wordt in beeld gebracht hoe de samenleving te maken kreeg met gevolgen van de Deltawerken, de uitdijende haven en de ruilverkaveling. De locaties van nieuwbouw en de uitbreidingen op het gebied van infrastructuur werden gedicteerd door planologische diensten. Zo kon ook gebeuren dat Brielle zijn verleden restaureerde, en b.v. Spijkenisse zijn historie uit de weg ruimde. Verder komen aan de orde: toerisme, industrie, evenementen en het dagelijks leven.

Clerq, Lode de & Steven van den Borne
Mercantile Marine Engineering and Graving Docks Company.
Antwerpen/Dry Docks 2018, ISBN 9789090310923, gebonden, p. 208, € 53.-.

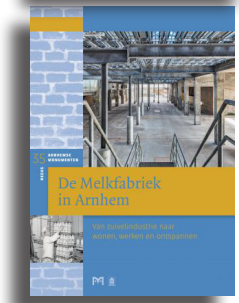

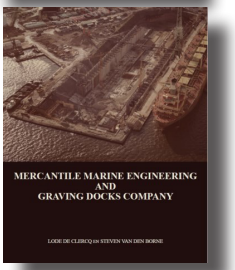

Dit boek is een herwaardering van een gerenommeerd scheepsherstellingsbedrijf in de Antwerpse haven. De geschiedenis wordt in kaart gebracht van het bedrijf Mercantile Marine Engineering (het huidige Antwerpse Dry Docks) waar ooit vijfduizend mensen werkten. Wat begon als een bouwhistorisch onderzoek, groeide uit tot een rijk geïllustreerde studie over sociale en industriële geschiedenis.

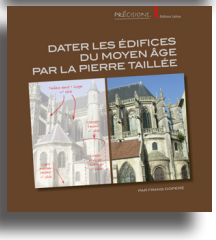

Defilet, Martijn, Evelijn Hillebrand, Jos Lankveld & Jan Vredenberg
De Melkfabriek in Arnhem. Van zuivelindustrie naar wonen, werken en ontspannen
Uitgeverij Matrijs 2019, ISBN 9789053455494, paperback, p. 80, € 9,95 (Arnhemse Monumentenreeks nr. 35).

Al meer dan honderd jaar is de Melkfabriek een begrip in Arnhem. Het hoge betonskelet, de baksteenwanden en de grote stalen vensters zijn kenmerkend voor het naoorlogse ontwerp van de Arnhemse architect Gerrit Feenstra. Dit boek vertelt over de geschiedenis van de fabriek en de Arnhemse zuivelindustrie. Na de sluiting van de Coberco-fabriek in 2003 volgde leegstand en herontwikkeling van de fabriek.

Doperé, Frans, (met medewerking van Matthieu LeJeune en Francis Tourneur)
Dater les édifices dumoyen âge par la pierre taillée.
Édition Safran 2018, ISBN: 9782874571046, p. 540, € 89.- (Coll. Précisions nr. 4).

Het dateren van middeleeuwse gebouwen door de verwerkte, gehouwen steen en het metselwerk te bestuderen is het levenswerk van Frans Doperé

uit Tienen. Sinds 1996 trachtte hij met een nieuwe methode de bouwgeschiedenis van monumenten te ontrafelen, die steunde op de waarneming van de sporen van de steenbewerking. In de loop van bijna 25 jaar heeft hij de methode verfijnd, steenhouwtechnieken onderzocht en getoetst bij talrijke monumenten (totaal 370) en de resultaten verwerkt. De neerslag van dit werk is vastgelegd in deze in het Frans uitgegeven studie.

Drunen, Ad van & Jan van Oudheusden (red.)

Huys van Boxtel en zijn buren. Acht eeuwen bouwen en wonen in een Bossche stadswijk.

Uitgeverij Adr. Heinen 2018, ISBN 9789086801626, gebonden, p. 536, € 39,95.

Het monumentale Huys van Boxtel in de Postelstraat te 's-Hertogenbosch heeft een geschiedenis van ruim zes eeuwen. De huidige bewoner en boekuitgever heeft een team van historici, bouwhistorici en archeologen om zich heen verzameld en samen met hen de bouw- en bewoningsgeschiedenis onderzocht en zeer uitgebreid te boek gesteld. Daarbij zijn behalve zijn huis ook alle huizen in het bouwblok tussen de Postelstraat en de Binnendieze en drie kloosterterreinen betrokken. Veel historische kaartmateriaal, (bouw)tekeningen en foto's zijn bij de teksten toegevoegd. Ook is er een vrijwel complete lijst van de bewoners en eigenaren opgenomen waarbij ook aandacht wordt geschonken aan de materiële cultuur en de boedelbeschrijvingen.

Hartog, Elizabeth den Hartog

Een spoor van vernieling. Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm.

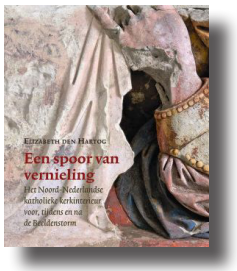

Uitgeverij Verloren 2019, ISBN 9789087047733, paperback, p. 104, €15.
(Zeven Provinciën, reeks nr. 39)

Lang niet was er in Nederland sprake van een korte heftige beeldenstorm en met name in de noordelijke Nederlanden was de schade vaak gering. Het verdwijnen van de katholieke kerkinterieurs was een langdurig proces. Dit boek biedt een overzicht van wat de beeldenstormers bezielde, hoe ze te werk gingen en welke objecten specifiek wrevel opriepen en waarom. Daarnaast wordt onderzocht wat er nu eigenlijk uit de kerken verdween tijdens de beeldenstorm en de periode van Reformatie die daarop volgde, wat er bewaard is en welke keuzes daaraan ten grondslag lagen.

Hofman, Beno & Kirsten Otter

Hoge der A.

Uitgevers In Boekvorm 2018, ISBN 9789077989968, p. 224, € 26,50.

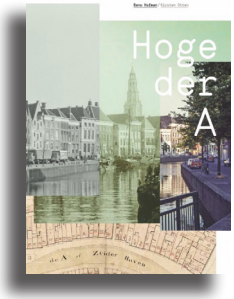

Vanaf 1200 werden in Groningen op de hoge kade van de A de eerste pakhuizen, brouwerijen en woningen gebouwd. In de loop van de eeuwen groeide de welstand en daarmee het aanzien van de panden. Aan de Hoge der A woonden beroemdheden als de schilder H.W. Mesdag, de historicus Johan Huizinga en de markante professor/dichter H.J. Scheltema. Na een periode van verval kwam de Hoge der A de laatste decennia opnieuw tot bloei. Het grootste deel van het boek bestaat uit beschrijvingen 'pand voor pand'. Naast een beschrijving van de bouwgeschiedenis en belangrijke vroegere eigenaren/ gebruikers is er aandacht voor de huidige situatie.

Hove, Jan ten

Arnichem, buitenplaats aan de Vecht. Historie van huis en Haersterveer.

Uitgeverij Waanders & de Kunst 2018, ISBN 97894626219, gebonden, p. 216, € 29,95.

De geschiedenis van buitenplaats Arnichem gaat terug tot ca. 1400. Het huis heeft in zijn lange bestaan een bonte parade van bezitters en bewoners zien passeren. Na een grote overstroming in 1825 werd voor de tweede maal een nieuw huis gebouwd, waarbij de tuin een landschappelijk aanzien kreeg. In dit boek wordt het kleine verhaal van het landgoed verweven met de grote geschiedenis van Zwolle, de regio en Nederland. Ook de historie van het nauw met Arnichem verbonden Haersterveer komt uitgebreid aan bod. De Zwolse historicus Ten Hove won met dit boek in 2018 de Ithakaprijs.

Karstkarel, Peter, Marijn Molenaar & Robert Visser

Zuivelfabrieken in Friesland.

Uitgeverij Bornmeer 2018, ISBN: 978905 6154837, gebonden, p. 320, € 39,90.

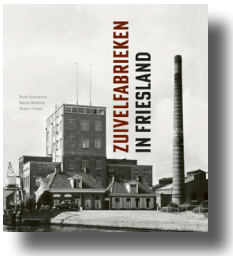

In Friesland zijn sinds het einde van de negentiende eeuw meer dan 160 zuivelfabrieken gebouwd. Ruim een derde van de dorpen en steden had zo'n fabriek. Net als de kerk werd de zuivelfabriek een sociaal referentiepunt, een plek die de mensen in en rondom dorp of stad verenigde in een gemeenschappelijke activiteit, namelijk het maken van boter en kaas. Van al die oude zuivelfabrieken zijn nog slechts enkele in bedrijf, en meer dan honderd zijn er – soms gedeeltelijk – afgebroken. De publicatie geeft voor het eerst een compleet en rijk geïllustreerd overzicht van deze fabrieken en hun geschiedenis.

Kingma, Jur

Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap. 450 jaar Zaanse industrie.

Uitgeverij Noord-Holland 2018, ISBN 9789492335135, gebonden, p. 300, € 39,95.

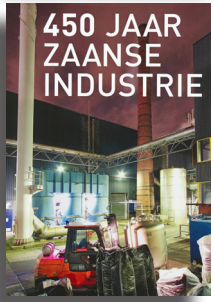

Vier eeuwen industriële ontwikkeling langs de Zaan zijn zichtbaar in een nog altijd levendig industriegebied. Het veenlandschap, de internationale handel en nieuwe technieken speelden een rol in de geschiedenis van de Zaanse industrie, vanaf het eind van de zestiende eeuw tot nu. Indrukwekkend is het enorme scala aan producten wat hier gemaakt werd en wordt. Bekende zaken als schepen en cacao, maar ook minder bekende als rondvaartboten en kunststoffen. De Zaanse families die generaties lang hun bedrijf opbouwden komen aan bod, maar ook nieuwelingen die steeds kansen kregen.

Kuipers, Marieke (red.)

Interieurs van herrijzend Nederland. 1940-1945. Binnenruimten van een opkomende welvaartsstaat.

Wbooks 2019, ISBN 9789462582170, gebonden, p. 308, € 39,95.

Het boek is gepresenteerd op 15 maart gepresenteerd bij een goed bezocht symposium 'Interieur!' in de St. Joriskerk te Amersfoort. Het biedt een overzicht van de monumentale binnenhuiskunst tot de toevallig ontstane interieurs uit de wederopbouwperiode. De publicatie bevat beknopte essays over de voornaamste ontwikkelingen. In thematische hoofdstukken worden de diverse gebouwen en hun interieurs geschetst

en wordt ingegaan op stijlen, kleur, materialen, comfort en techniek. Marieke Kuipers was verantwoordelijk voor de eindredactie en vijftien auteurs/onderzoekers inclusief Kuipers hebben tekstbijdragen geleverd.

Krul, Annelien, Wies van Leeuwen, Agnes van der Linden & Lillian Waanders

Het Berchmanianum. Van studiehuis tot academiegebouw.

Uitgeverij Vantilt 2019, ISBN 9789460043932, gebonden, p. 226, € 29,50 (deel XXIV in de reeks Nijmeegse Kunsthistorische Studies).

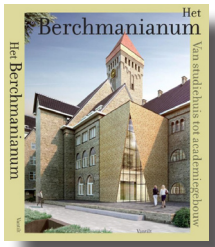

Het nieuwe academiegebouw, dat de Radboud Universiteit Nijmegen in de zomer van 2018 betrok, werd in 1926-1929 als 'Berchmanianum' gebouwd door Joseph Cuypers en zijn zoon Pierre. Veertig jaar lang was het de plek waar jonge jezuïeten hun opleiding kregen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het door de Duitse bezetter ingericht als 'Mutterheim', maar die functie zou het gebouw uiteindelijk niet vervullen. Tot voor kort was het een woonoord voor bejaarde mannelijke religieuzen. Deze 'biografie van het gebouw' volgt alle veranderingen in de loop van 90 jaar.

Maes, Ignus, Gerard Jaspers & Marten Hofstede (red.)

Kasteel Keukenhof: cultureel erfgoed in en om het kasteel.

Uitgeverij Verloren 2018, ISBN 9789087047627, p. 125, € 15.- (Jaarboek Kasteel Keukenhof nr. 9).

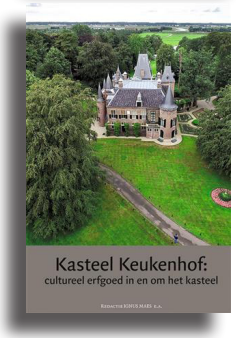

Het boek belicht enkele aspecten van het cultureel erfgoed. Er zijn bijdragen over de historische behangsels in de salons, kamers en andere ruimten van het kasteel en over de evacuatie van de schilderijencollectie tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Museum De Lakenhal te Leiden. Voorts bevat dit Jaarboek een artikel over een dagboek van een tour in 1805 door Zwitserland die mogelijk Johan Steengracht maakte, de latere eigenaar van Keukenhof, en verder ook een gezinskroniek (volt. 1815). Ook is een gedetailleerd verslag toegevoegd van de restauratie in 2017 van bouwdelen van de Hofboerderij uit 1643.

Lidth de Jeude, Marianne van & Johanna Karssen-Schüürmann

John Bergmans (1892-1980). Tuinarchitect en plantenkenner.

Stichting BONAS & Uitgeverij Verloren 2018, ISBN 9789087047504, paperback, p. 372, € 39.-.

Bergmans was plantendeskundige en kweker, tevens was hij auteur over tuinplanten en ontwerper van tuinen en parken. Hij werd een gevraagd ontwerper voor de aanleg van villatuinen, hele wijken en botanische tuinen, recreatieparken en begraafplaatsen. Niet alleen zorgde hij als kweker voor nieuwe plantenvariëteiten, ook produceerde hij vele publicaties voor tuinliefhebbers en vakgenoten. *Vaste planten en rotsheesters* werd een standaardwerk met tegelijk een de introductie van een gestandaardiseerde naamgeving van tuinplanten.

Putten, Rob van, Petra Robben & Pieter Siebers

Historische atlas van Tilburg. De transformatie van een oude textielstad.

Uitgeverij Vantilt 2018, ISBN 9789460044229, gebonden, p. 80, € 29,50.

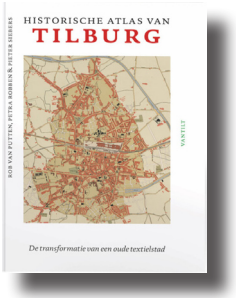

Vanaf het midden van de negentiende eeuw bloeide in Tilburg de textielnijverheid. De fabrieken en fabrikantenvilla's verrezen aan de wegen die de diverse buurtschappen met elkaar verbonden. In de tussenliggende ruimtes werden arbeiderswoningen gebouwd. Toen de textielindustrie in de tweede helft van de twintigste eeuw instortte, moest Tilburg zich opnieuw uitvinden. Veel fabrieken werden gesloopt, evenals grote delen van de binnenstad. Onderwijs, handel en transport karakteriseren de economie van het nieuwe Tilburg. De stad kent intussen opvallende iconen als popcentrum 013 en museum De Pont en ziet in voormalige industriegebieden als de Spoorzone en de Piushaven een nieuwe dynamiek ontstaan.

Remery, Michel

Katholieke architectuur in de twintigste eeuw. De vier architecten van de Leidse familie Van der Laan.

Uitgeverij Verloren 2018, paperback, ISBN 9789087047078, p. 412, € 39.-.

De werken van de vier architecten Van der Laan worden in dit rijk geïllustreerde boek in onderlinge samenhang beschreven. Leo van der Laan ontwierp samen met zijn zoon Jan honderden gebouwen, vooral in Leiden en omgeving. Ze stonden bekend als katholieke traditionalistische architecten, hun aanpak toont steeds iets heel eigens binnen de gangbare stijl van hun tijdgenoten. Dom Hans van der Laan ontwikkelde samen met zijn broer Nico een volledig uitgewerkte theorie over de relatie tussen architectuur en liturgie. Zij hielpen generaties katholieke architecten nadenken over de essentie van de architectuur. Hun ontwerpen blijven aandacht trekken door hun eenvoud en bijzondere stijl.

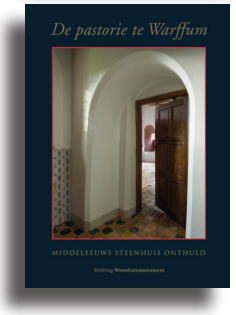

Triwinarto Santoso, Joko

Cosman Citroen (1881-1935). Architect in 'booming' Soerabaja.

Stichting BONAS & Uitgeverij Verloren 2018, paperback, ISBN 9789087047191, p. 107, € 15.-.

Zoals veel Nederlandse architecten trok Cosman Citroen in het begin van de twintigste eeuw naar het zich snel ontwikkelende Nederlands-Indië. Het was de 'gouden periode' van de Nederlandse architectuur in de tropen. Deze architect bepaalde in belangrijke mate het gezicht van Soerabaja, het belangrijkste handelscentrum van Indonesië.

Stichting Het Woonhuismonument & Mijnhard Scheers

De pastorie te Warffum. Middeleeuws steenhuis onthuld.

Stichting Het Woonhuismonument 2018, ISBN: 9789079742196, gebonden, p. 284, Het boek is te bestellen op de www.tentoon.nl, € 44,50.

De middeleeuwse pastorie te Warffum (Groningen) werd bouwhistorisch onderzocht. Vondsten uit het gebouw zijn door de eigenaren beschreven en gefotografeerd. De huidige situatie van het complex is door O. van Kalkhoven gefotografeerd. De reconstructietekeningen van bouwfasen zijn

door Jan Jehee gemaakt. Henny Groenendijk beschrijft het ontstaan van de Warffummer wierde en de komst van kerken en pastorieën op het Hoogeland. Ook is het verslag opgenomen van een eerste bouwhistorisch onderzoek door Ruud Meischke en Mijnard Scheers in de jaren 1985-1990 (Jaarboek Monumentenzorg 1990, p. 99-126).

Tussenbroek, Gabri van

De toren van de Gouden Eeuw. Een Hollandse strijd tussen gulden en God.

Uitgeverij Prometheus 2018, paperback, ISBN 9789044634785, p. 352, € 25,99.

Dit boek is het product van gedegen onderzoek en de grote kennis van de auteur van onder andere het zeventiende-eeuwse Amsterdam. In 1645 was Amsterdam op het hoogtepunt van de macht. Bij de herbouw van de Nieuwe Kerk kwam een ambitieus plan voor een hoge kerktoren. Interne verdeeldheid en internationale spanningen leidden tot een verbeten machtsstrijd onder de regenten. De toren werd speelbal in een conflict dat de verdeeldheid in Amsterdam blootlegt, een symbool voor een botsing tussen koopman en dominee, tussen gulden en God. Het boek was genomineerd voor de Librisprijs 2018 (shortlist) en heeft al een 2de druk beleefd.

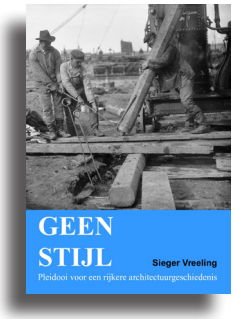

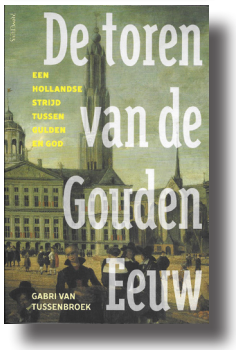

Vreeling, Sieger

Geen stijl: Pleidooi voor een rijkere architectuurgeschiedenis.

Groningen 2019 (eigen beheer), ISBN 9789403414676, p. 386 (Promotie Rijksuniversiteit Groningen, 21 april 2019, digitale versie via website RUG).

Als gevolg van de grote maatschappelijke veranderingen in de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde ook de architectuur. Deze fundamentele veranderingen ziet men nauwelijks terug in overzichten van op stijl gerichte architectuurgeschiedenis. Dit proefschrift biedt een kijkje achter de gevel van de Nederlandse architectuur rond 1900. Eerst wordt aandacht besteed aan de veranderende bouwopgave en bijbehorende moderne eisen. Dan wordt ingegaan op de specialisten die vorm moesten geven aan de nieuwbouwopgave. Niet alleen architecten, maar ook constructeurs, installateurs en aannemers. Vervolgens presenteert de auteur een aantal voorbeelden van hoe deze nieuwe gebouwen 'werken': Universitaire laboratoria, een schouwburg, een modepaleis, een academisch ziekenhuis, een krankzinnigengesticht en een openbaar slachthuis.
In de conclusie wordt de discrepantie benadrukt die is ontstaan tussen de gebouwen besproken in de bestaande architectuurhistorische overzichtswerken, waarbij de architectuur nog vooral als kunst wordt gezien en nog niet zozeer als een resultaat van een samenwerking tussen diverse disciplines met ieder een eigen specialiteit.

De *Niewsbrief Bouwhistorie* wordt opgemaakt door Jeroen Nipius naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur:
annemiektestroete@gmail.com
We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:
1 oktober 2019

Redactie
drs. A. (Annemiek) te Stroete (hoofdredacteur)
ing. P.J. (Patrick) Bosman
drs. R.N. (Rachel) Halverstad
J.A. (Jeroen) Nipius
drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
dr. ing. R. (Ronald) Stenvert
M. (Mariël) Urbanus MA

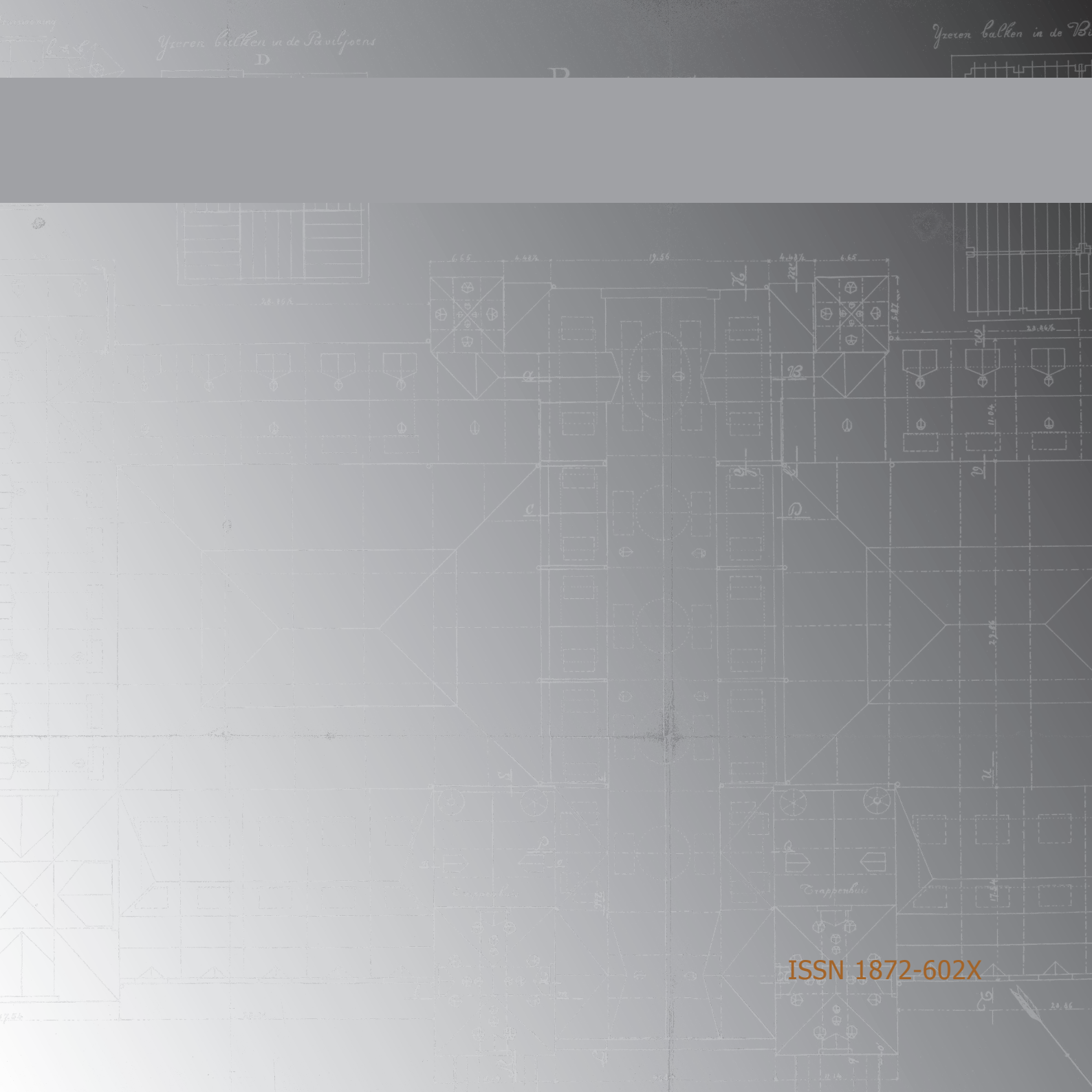

ISSN 1872-602X